

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN QƏHRƏMANLIQ SƏHİFƏSİ

GÖYÇAY DÖYÜSLƏRİ

İyun–iyul 1918–ci il

Məhərrəm Zulfüqarlı

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN QƏHRƏMANLIQ SƏHİFƏSİ GÖYÇAY DÖYÜŞLƏRİ

iyun–iyul 1918–ci il

Mahərram Zülfüqarlı

BAKİ - 2017

Layihənin rəhbəri:

Elxan Süleymanov - Azərbaycanca Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının Prezidenti, Şamaxının millət vəkili

Müəllif:

Məhərrəm Zülfüqarlı - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elmi redaktor:

Fuad Babayev – siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar jurnalist

Rəyçi:

Kərim Şükürov- tarix üzrə elmlər doktoru, professor, Dövlət Mükafatı laureatı

Kitab Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının layihəsi çərçivəsində nəşr olunub. Kitabda bolşevik, erməni-daşnak hərbi birləşmələrinə qarşı 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Göyçay qəzasında Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan döyüşçülərinin qəhrəman mübarizəsindən bəhs olunur.

Cildin dizaynında Mustafa Görüryılmazın 2006-cı ildə Bakıda işıq üzü görmüş "Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər" kitabından götürülmüş xəritədən istifadə olunmuşdur.

ISBN 978-9952-514-77-3

©AVCİYA, 2017

Dəyərli Oxucu!

Bu kiçik kitabda az qala 100 il bundan əvvəl baş vermiş hadisələr-dən bəhs edilir.

Bəli, bu hadisələr əslində çoxdan baş verib. Onilliklər boyu sovet reallıqları bu hadisələr barədə təsəvvürlərimizin formalaşmasını ən-gəllədiyindən adama elə gələ bilər ki, lap çox vaxt keçib...

Amma, biz 1918-ci ildə yaşanan hadisələri unutmamışıq. Və mən tarixçi Məhərrəm Zülfüqarlının əlyazmasını vərəqləyə-vərəqləyə bir daha əmin oldum ki, heç nə unudulmur, heç nə yaddan çıxmır. Hök-mən şahidlər, xatirələr, sənədlər, xəritələr qalır.

Hökmən, biz qalırıq və biz bu torpaqlarda yaşananları öyrənmək, bilmək istəyirik.

İndi çox uzaq görünən 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında yaşanan-lar haqqında yazılanları siz də oxuyacaqsınız. Əlbəttə, sizin Qafqaz İslam Ordusunun bizim könüllülərlə birlikdə, bir əsr bundan qabaq bu torpaqlarda bolşevik-daşnak işğalçılarına qarşı apardığı müba-rizədən xəbəriniz var. Bu kitab bəzi məqamların üzərinə bir daha işıq salacaq...

Mən Göyçayda anadan olmuşam, göyçaylıyam və bununla fəxr edirəm. Böyük ziyalı, din xadimi, böyük maarifçi Hacı Rəhim Əfən-dinin nəvəsiyəm və mənim babam bu döyüşlərin iştirakçılarından olmuşdur.

Çox xoşbəxtəm ki, Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCİYA) indiki müstəqil Azərbaycanımı-zın varisi olduğu ilk müstəqil Azərbaycanın qorunub saxlanmasında, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı növbəti soyqırımının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayan Göyçay döyüşlərindən bəhs edən belə bir vacib layihəni həyata keçirib. Rəhbərlik etdiyim AVCİYA-nın və millət vəkili olaraq fəaliyyətimin əsas istiqaməti hər zaman ermə-ni tapdağı altında inildəyən torpaqlarımızın işğaldan azad olunması

uğrunda beynəlxalq aləmdə gərgin və davamlı mübarizənin aparılmasına yönəlmişdir.

Və mən indi bu sətirləri bu mövzuda yeni-yeni əsərlərin yaranacağına inamla yazıram.

Biz tariximizi yaxşı bilməliyik.

Biz dostumuzu düşmənimizdən ayırmağı bacarmalıyıq.

Biz torpaqlarımızın erməni işğalçılardan azad ediləcəyi günləri görməliyik.

Elxan Süleymanov,

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım

Assosiasiyasının prezidenti, Şamaxının millət vəkili

MÖVZUNUN TARİXSÜNASLIĞI

Azərbaycanın beş min illik dövlətçilik tarixi Vətənimizin istiqlalı uğrunda mübarizələrlə, qəhrəmanlıqlarla zəngindir. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş belə qəhrəmanlıqlardan biri Göyçay döyüşləridir. Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrindən olan “Göyçay döyüşləri” mövzusu bu gün öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Göyçay döyüşləri haqqında sovet dövründə obyektiv kitab və məqalələr yazmaq qadağan olunduğundan, yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpaşısından sonra bu mümkün olmuşdur. Göyçay döyüşləri haqqında əhaliyə obyektiv məlumatların verilməsi Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-nin işğal altında qaldığı hazırkı dövrdə xalqın qələbəyə inamının artırılmasında müstəsna rolə malikdir. Qafqaz İslam Ordusu və bu ordunun əsgərlərilə birgə döyüşmüş azərbaycanlı hərbiçilər haqqında obyektiv tədqiqatlar bu qəhrəmanlıqlara kölgə salmağa çalışan bəzi üzdənirə qüvvələrin saxtakarlıqlarının ifşasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan xalqını bolşevik-erməni soyqırımından xilas etmiş Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin obyektiv tədqiqi Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının daha da möhkəmlənməsinə kömək göstərə bilər.

Göyçay döyüşləri haqqında ayrıca kitab və məqalələr yazılmasında həm sovet dövründə, həm də dövlət müstəqilliyinin bərpaşısından sonra yazılmış bir sıra kitab və məqalələrdə bu döyüş haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Göyçay döyüşünün tarixşünaslığını şərti olaraq iki yerə bölmək olar: sovet tarixşünaslığı və dövlət müstəqilliyinin bərpaşısından sonrakı tarixşünaslıq.

Sovet dövrü tarixçilərindən P.Ə.Əzizbəyova, Ə.S.Sumbatzadə, C.B.Quliyev, X.O.Əlimirzəyev, N.Əlizadə, A.Dadaşlı, M.H.Hüseynov, Z.İ.İbrahimov, S.M.İsgəndərov, Y.A.Tokarjevski, M.K.Rüstəmbəyli, K.Şahgəldiyev, T.S.Miralayev, İ.A.Hüseynov və başqalarının kitablarında (5,6,11,12,13,17,18,19,20,22,24,33,34,39,58,62,66,70,73 və

s.) dövrün tələbinə uyğun olaraq mövzu saxtalaşdırılmış, həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar döviyyəyə buraxılmışdır. Bu əsərlərdə sovet tarixşünaslığına xas olan “dostu düşmən, düşməni dost kimi” göstərmək prinsipi özünü açıq-aydın büruzə verir. Sovet tarixçilərinin əsərlərində Azərbaycan xalqına köməyə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu işğalçı, yerli müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirən, Azərbaycan sərvətlərini talayan, işğalçı bolşevik-daşnak qüvvələri isə xilaskar kimi qələmə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Z.Bünyadov, A.C.İsgəndərov, F.İbrahimli, N.Nəsibzadə, A.Balayev, P.Darabadi, M.R.Əsədova, M.Süleymanov, M.Təkləli, M.Rıhtım, Y.Ağayev, S.Əhmədov, V.Abışov, A.Vəliyev (Aşırılı), A.H.Zeynallı və başqa müəlliflərin kitab və məqalələrində (1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 57, 59, 60, 75, 76) mövzu ilə bağlı obyektiv məlumatlar verilmişdir.

Prezident H.Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmanından (26 mart 1998-ci il) sonra tədqiqatçılar 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırım hadisəsinin və Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar yürüşünün tədqiqinə daha çox diqqət yetirmişlər.

İki cilddə nəşr olunmuş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nın ikinci cildində (8,9) Göyçay və Qaraməryəm döyüşləri haqqında qısa da olsa məlumatların verilməsi müsbət qiymətləndirilməlidir.

Yeddi cildlik Azərbaycan tarixi kitabının beşinci cildində (7) verilmiş materiallar mövzunun tədqiqinə yaxından kömək edə bilər.

Tarix elmləri doktoru M.Əsədlinin kitabında I dünya müharibəsi cəbhələrində Osmanlı ordusuna köməyə getmiş azərbaycanlı könüllülərinin başçısı, Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində qəhrəmanlıqlar göstərmiş polkovnik Yusif Ziya haqqında ətraflı məlumat verilir. (15)

A.H.Zeynallının kitabında (43) Göyçay qəzasının Kürdəmir, Sığır-

lı, Karrar, Qarabucaq, Müsüslü və s. ərazilərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər və onlara qarşı aparılan döyüşlər barədə obyektiv məlumatlar var.

Tarix elmləri doktoru, prof. S.Rüstəmovə-Tohidinin “Göyçay və Cavad qəzalarında erməni vəhşilikləri” adlı məqaləsində (49, 31 mart 2017) Göyçay qəzasının ən mühüm yaşayış və işgüzar mərkəzi sayılan Kürdəmir qəsəbəsində və ətraf kəndlərdə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər haqqında məlumat vermişdir.

M.Süleymanovun kitabının bir bölümü “Göyçay ətrafında başlanan qalibiyyət yolu” adlanır. (38,s.79-95) Müəllif bu bölümə Göyçay döyüşünün əhəmiyyətini, bu döyüşün sonrakı qələbələrdə oynadığı həlledici rolunu faktlarla açıb göstərir.

Y.Ağayev, S.Əhmədovun kitabında (3) Qafqaz İslam Ordusunun Göyçaydan başlayaraq iştirak etdiyi döyüşlər aşağıdakı ardıcılıqla verilmişdir:

- Qaraməryəm döyüşü (18 iyun 1918-ci il)
- Qaraməryəm - Göyçay döyüşü (27-30 iyun 1918-ci il)
- Salyan döyüşü (28 iyun- 2 iyul 1918-ci il)
- Ağsu-Kürdəmir döyüşü (5-14 iyul 1918-ci il)
- Şamaxı əməliyyatı (19 -22 iyul 1918-ci il)
- Hacıqabul əməliyyatı (26-31 iyul 1918-ci il)
- Birinci Bakı əməliyyatı (1 avqust-5 avqust 1918-ci il)
- Bakı ətrafında döyüşlər (6 avqust - 12 sentyabr 1918-ci il döyüşləri)
- İkinci Bakı əməliyyatı və Bakının azad edilməsi (14-15 sentyabr 1918-ci il)

Döyüşlərin bu cür ardıcılıqla verilməsi müsbət hal olsa da fikrimizcə bunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Çünki Qaraməryəm uğrunda baş verən birinci döyüş 18 iyununda, yalnız bir gün deyil, 16-18 iyun tarixlərində, 3 gün davam etmişdir. Bundan başqa birinci Qaraməryəm döyüşündən sonra 27-29 iyununda Göyçay uğrunda dö-

yüş olmuş, sonra isə Qaraməryəm uğrunda ikinci döyüş (29-30 iyun) baş vermişdi. Yəni müəlliflər bu döyüşləri ayırmaları da heç olmasa bu bölgünü Göyçay-Qaraməryəm döyüşü adlandırsaydılar daha düzgün olardı. Çünki Göyçay döyüşündəki qələbədən sonra düşmənlər şərqlə doğru geri çəkilməyə başlamış, Qaraməryəm Göyçayın şərqi-də yerləşdiyindən Qaraməryəm uğrunda ikinci döyüş Göyçay döyüşündən sonra baş vermişdi.

M.Təkləli, M.Rıhtım, Y.Ağayev və S.Əhmədovun kitablarında (3,41) Qafqaz İslam Ordusunun iştirak etdiyi döyüşlər barədə qısa, xronoloji ardıcılıqla konkret məlumatlar verilmişdir ki, bu da mövzunun tədqiqatında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ABŞ tarixçisi Tadeuş Svyataxovski öz əsərində (67,74) 1918-ci ildə baş verən hadisələrə sovet tarixşünaslığından fərqli, obyektiv qiymət vermişdi.

Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana gələnə qədər yerli əhalini bolşevik-daşnak qüvvələrindən müdafiə edən İsmayıl xan Ziyadxanov, gürcü knyazı, polkovnik Levan Laursaboviç Maqalov, Əli bəy Zizinski, Dağıstandan köməyə gəlmiş imam Nəcməddin Qotsinski və onların rəhbərlik etdiyi qəhrəman əsgərlər haqqında təəssüf ki, hələ də obyektiv tədqiqat işləri aparılmayıb.

Göyçay-Şamaxı istiqamətində 1918-ci ilin martında İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərlik etdiyi kiçik bir dəstənin irəliləməsi ilə ermənilərin Şamaxının Qozluçay kəndi istiqamətində geri çəkilməsi, Əli bəy Zizinskinin Quba və ətraf ərazilərdə toplanmış 1000 nəfərlik könüllü dəstəsinin, 1918-ci ilin 7-8 martında ona Dağıstandan köməyə gəlmiş 1400 nəfərlik imam Nəcməddin Qotsinskinin dəstəsinin Xırdalan istiqamətində bolşevik-daşnak qüvvələri ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparması, 1918-ci ilin 6 yanvarında Şamaxor stansiyasında rus ordusunun tərkiləşdirilməsi əməliyyatına L.Maqalovun rəhbərlik etməsi kimi faktlar sübut edir ki, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana gələnə qədər düşmənlərə qarşı müqavimət göstərilib. 1918-

ci ilin 20 aprelində bolşevik-daşnak qüvvələri Hacıqabul stansiyası istiqamətində hücum keçən zaman onların qarşısında polkovnik L.Maqalovun komandirlik etdiyi müsəlman və gürcü korpuslarının müştərək qüvvələrinin dayanması və s. faktlar deməyə əsas verir ki, bu insanlar yerli müsəlman əhalini düşməndən müdafiə etmək üçün çox böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. (3, 7, s.253; 36, 41, 44) Onlar haqqında tədqiqat işlərinin aparılması bu gün aktual olaraq qalır.

Mövzu ilə bağlı ayrıca kitab və məqalə yazılmasa da müxtəlif KİV-də Göyçay döyüşlərinə aid bir neçə məlumat xarakterli yazılar dərc olunub. Bunlardan H.Abdullanın "1918-ci il qırğınlarının izi ilə Göyçay qırğınları" məqaləsini (2), "Göyçayda Türk Qafqaz İslam Ordusuna məxsus maddi-mədəniyyət nümunəsi qorunub saxlanılır" (46, 01 Aprel 2012), "Şəhid məzarları ziyarət edilib"(54) , "Göyçaydakı çinar ağacı tarixə sübutdur. Göyçaydakı maddi-mədəniyyət nümunələri 1918-ci ildə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşiliklərə şahidlik edir"(48, 31 mart 2015), "Göyçaydakı türk əsgərlərinin məzarları 1918-ci ilin qanlı hadisələrinin tarixi nişanəsidir". (48, 30 mart 2016-cı il) və s. yazıları qeyd etmək olar.

Azərbaycanın yerli müsəlman əhalisinə qarşı 1918-ci ilin mart və iyun qırğınları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı iyun-iyul 1918-ci il döyüşləri, o cümlədən Göyçay döyüşünün baiskarı olan Bakı Sovetinin fəaliyyəti sovet tarixşünaslığında tamamilə saxta şəkildə xalqa təqdim olunmuşdur.

Bu saxtakarlığın aradan qaldırılmasında akademik Z. Bünyadovun fəaliyyəti əvəzsizdir. Akademik Z.Bünyadovun "Əfsanə və əfsanə yaradanlar", "Bir qədər Bakı və Bakı komissarları haqqında", "Bir daha uydurma 26 rəqəmi haqqında" və s. başlıqlı məqalələri Bakı Kommunası ilə bağlı sovet tarixşünaslığında yazılmış fikirləri təkzib edərək, bunların saxta olduğunu faktlarla sübut etmişdir. (49, 6 noyabr 1989; 53, 15 noyabr 1990, 10 aprel 1992)

Həmin məqalələrdə akademik faktlarla sübut edirdi ki, bu qurum

Sovet Rusiyasının mənafeyinə xidmət edərək Azərbaycan xalqına, onun müstəqil dövlətçiliyinə düşmən olub. Z.Bünyadov faktlarla sübut etmişdir ki, Bakı Kommunasında ümumiyyətlə 26 komissar olmamışdır. Kommunada cəmi 12 komissar olmuşdur ki, bunların da əksəriyyətinin adları xalqa təqdim olunan saxta 26 komissarın tərkibində yoxdur. Xalqa təqdim olunan saxta 26 komissarın rəhbərləri, o cümlədən S. Şaumyan 1918-ci ilin 20 sentyabrında Ağcaqum çölündə güllələnmiş, ingilislər tərəfindən Hindistana aparılmışlar. Onun fikrincə sovet rejimi tərəfindən 70 il ərzində 26 rəqəmi və komissarlar haqqında saxta tarixi əfsanələr yaradılaraq xalqın beyninə yeridilib.

A.İsgəndərovun “Bakı Kommunası və onun tarixşünaslığı haqqında”, “Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mühacir tarixşünaslığı”, M. Zülfüqarovun “Akademik Ziya Bünyadov və çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığı” məqalələrində və başqa müəlliflərin yazılarında bu fikirlər daha da inkişaf etdirilib. (25, 26, 27, 28, 29, 51, 15 aprel 1997)

Mart qırğınlarının təşkilatçısı olmuş Bakı Kommunası (25 aprel-31 iyul 1918-ci il) Azərbaycan xalqına qarşı düşmən siyasət yeritmişdir. Kommunanın başçısı S.Şaumyan nəinki Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu, hətta “Azərbaycan” sözünü belə qəbul etmirdi. Əmiryanın redaktoru olduğu “Bakinski raboçi” qəzeti bu sözü məsxərəyə qoymaqdan belə çəkinmirdi. (49, № 11, mart 1993)

Tarixi ədəbiyyatda 1918-ci ildə baş vermiş Göyçay döyüşü dedikdə əsasən 1918-ci ilin 27-30 iyununda baş vermiş döyüş nəzərdə tutulur. Fikrimizcə Göyçay qəzası uğrunda baş vermiş ölüm-dirim savaşını konkret bir tarixlə, qəza mərkəzinin müdafiəsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil.

Hadisənin baş verdiyi 1918-ci ilin iyun ayında Göyçay qəzasına Zərdab, Qaraməryəm, Kürdəmir, Mollakənd, Müsüslü, Suraxanı (mərkəzi İsmayılı kəndi), Ucar nahiyələri daxil idi. Hazırda bu ərazidə 7 şəhər, 5 qəsəbə, 436 kənd (rəqəmlər müəllif tərəfindən hesab-

lanıb – M.Z.) olduğunu nəzərə alsaq, bu döyüşün miqyası haqqında düzgün təsəvvür yarada bilərik. Döyüşlər Göyçay qəzasının bir hissəsində baş versə də, qəzanın bütün əhalisi bu döyüşlərin ağırlığını, faciəsini öz üzərində hiss etmişdir. Əgər Göyçay döyüşü məfhumu altında Göyçay qəzasında baş vermiş döyüşlərin hamısını nəzərdə tutsaq, onda demək olar ki, bu döyüşlər 11 iyun-14-iyul 1918-ci il tarixində, yəni 11 iyun Sığırılının işğalından, 14 iyul Karrar və Sığırılının azad edilməsinə qədər davam etmişdir. Qəza mərkəzi kimi Göyçay uğrunda 27-30 iyun 1918-ci il tarixində baş vermiş döyüşlər də bu döyüşün tərkib hissəsini təşkil edir. Bu tarixi dövr isə fikrimizcə Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanda olduğu dövrdəki qəhrəmanlıq tarixinin (6 iyun-3 dekabr 1918-ci il) şərəfli səhifələrindən biridir.

Rus tarixşünaslığının verdiyi məlumata görə XIX əsrin ortalarında Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında 9990 həyət mövcud idi, 50.053 nəfər əhali (onlardan 27.509 nəfəri kişi, 22.544 nəfəri isə qadın idi) yaşayırdı. Göyçay qəzasında (şəhərsiz) 1 həyətə orta hesabla 5 nəfər düşürdü. Qəzanın sahəsi 4,156 kvadrat verst və ya 86 kvadrat mil idi ki, bu da bütün quberniyanın 12,22%-ni təşkil edirdi. (16,68)

“Göyçay” sözü əsl türk mənşəli söz olub, Göyçay çayının adından götürülmüşdür. Çayın suyu həddindən artıq şəffaf olduğuna və göy (mavi) rəngə çaldığına görə belə adlandırılmışdır. Bəzi tarixi mənbələrə görə rayon əhalisi, əsasən XI əsrdə bu əraziyə köçmüş Qarmanlı tayfasının hesabına formalaşmışdır. XIX əsrin 50-ci illərində Şamaxıda baş verən zəlzələdən zərər çəkən əhəlinin bir hissəsi bura köçmüş və bununla əlaqədar olaraq yaşayış məntəqəsi genişlənməyə başlamışdır. Çar hökumətinin Qafqazdakı inzibati islahatına əsasən 1867-ci ilin dekabrında Bakı Quberniyasının tərkibində Göyçay qəzası yaradıldı. Göyçay məntəqəsi 1916-cı ildə şəhər adlandırılmışdır. Azərbaycanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar 1930-cu ildə Göyçay rayonu təşkil edilmişdir.

Göyçay rayonunun ərazisində XII-XIV əsrlərdə inşa edilmiş və

Ərəb xilafəti dövrünə aid “Surxay” qalası, İncə və Ərəbcəbirli kəndləri ərazisində tapılmış və bizim eradan əvvəl II əsrə aid küp qəbirlərinin qalıqları bu ərazidə qədim dövrlərdə insan məskənlərinin mövcud olduğunu subut edir. Bundan başqa digər tarixi abidələrdən Yuxarı məscid (1902), Yeraltı hamam (1903), Qaraman, Hacalı, Alpout, Mirzəhüseynli kənd məscidlərini göstərmək olar. Rayonda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il 31 mart soyqırımını əks etdirən xatirə kompleksi, 1918-ci il döyüşlərində həlak olmuş türk əsgərlərinin şərəfinə ucaldılmış qəbir abidələri, 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş göyçaylıların xatirə abidəsi, Şəhadət, Çərəkə, Xəlil, Alpout, Yeniarx, Məlikkənd, Müskürlü, Malı-Şıxlı, Qaraməryəm, Ləkçılpaq və Çayarxı kəndlərində 1941-1945-ci illərdə həlak olanların xatirə abidələri, Qarabağ müharibəsində həlak olmuş göyçaylı şəhidlərin xatirə kompleksi var.

Mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, döyüşlər əsasən qəza mərkəzi olan Göyçayla yanaşı, Bıdır, Qaraman, Hacalı, Qaraməryəm, Müsüslü, Cəyirli, Potu, Qarabaqqal, Mollais-haqlı, Soltankənd, Ləkçılpaq, Qaraxıdır, Veysəlli, Alxasov, Kürdəmir, Sığırılı, Karrar, Qarabucaq, Müsüslü, Mustafalı, Xəlilli, Qasimbəy, Ərəb Mehdi bəy, Dadalı, Ağsu, Hacıhətəmli, İsmayılı, İvanovka, Kürdmaşı, Diyallı, Keyvəndi, Pirəliqasım, Minkə Cəngi, Kəlvənd, Qalagah, Ruşan, Tubukənd, Keşqurd, Gənzə, Qaravəlli, Qarabulaq, Mustafalı, Xəlil-Qasimbəy, Sadalı, Aşağıbaş və digər ərzilərdə baş vermişdir.

Göyçay döyüşlərində iştirak etmiş qəhrəmanların əksəriyyətinin adlarını aşkara çıxarmaq, xalqa tanıtmaq hələlik mümkün olmasa da, bu qəhrəmanlardan bir neçəsinin adları məlumdur. Nuru paşa, Mürsəl paşa, Cemal Cahid Paşa, Xəlil Kut Paşa, Yaqub Şevki Subaşı, Cəmil Cahit Toydəmir, Süleyman İzzət Yeğin, Nazim Mehmet bəy, İsmayıl Haqqı bəy, Nazim bəy Ramazanov, Minbaşı Zihni bəy, yüzbaşı Zühdü əfəndi, Həbib bəy Səlimov, Əhməd Həmdü bəy, Həsən bəy,

Albay Yusif Ziya Talıbzadə (Abdulla Şaiqin qardaşı) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Lakin çox təəssüf ki, bu qəhrəmanların fəaliyyəti hələ də lazımı səviyyədə tədqiq olunmayıb. Məsələn, Y.Z.Talıbzadənin adı nəinki sovet dövründə, hətta müstəqilliyimizin bərpasından ötən illər ərzində belə layiqincə təbliğ edilməmişdir. Bu istiqamətdə dövr və mövzu baxımından məhdud çərçivəli və informasiya xarakterli bir neçə yazı və bir dissertasiya istisna olmaqla, nəinki fundamental elmi araşdırma aparılmamış, heç son dövrün ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix dərslərlərində bu haqda məlumat da verilməmişdi. Yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabında dövrün maarif, ədəbiyyat, elm və incəsənət xadimlərindən bəhs edildiyi halda Y.Z.Talıbzadənin adına belə rast gəlinmir. İki cildlik “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” ensiklopediyasında isə çox yığcam bir informasiya verilmişdir.(15,s.5)

T.ü.e.d., prof. Minaxanım Əsədova “Yusif Ziya Talıbzadənin ictimai-siyasi və elmi-publisistik fəaliyyəti Azərbaycan mədəniyyəti kontekstində” adlı doktorluq dissertasiyasında Azərbaycana gələn Qafqaz İslam Ordusunun təşkilində iştirak etmiş azərbaycanlılar haqqında aşağıdakı məlumatı verir: “Təbii ki, I Cahan hərbinin sonlarına doğru hərbi-siyasi vəziyyəti son dərəcə gərgin durumda olan Osmanlı dövlətinin Azərbaycana ordu göndərməsinin bir sıra müşkülətləri vardı. Bu addım nəinki qarşı cəbhə dövlətlərinin, habelə müttəfiq Almanıyanın da müqaviməti ilə qarşılandı. Bunun üçün də Türkiyə hökuməti Osmanlı ordusu ilə Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradılması qərarını verir. Və bu işin, Azərbaycanı hər yöndən yaxşı tanıyan hərbiçi və siyasətçilər olmadan uğurlu olacağını mümkünsüz hesab edən ordu rəhbərliyi, hər iki ölkənin ictimai-siyasi həyatında kifayət qədər nüfuzları olan və həmin dövrdə Türkiyədə çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talıbzadə kimi şəxsiyyətlərin orduda təmsil olunmalarını zəruri və çox faydalı bilmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun

hərbi müşavir olduğu bu ordunun könüllülərdən ibarət Yardım alayının başında Yusif Ziya dururdu. Yusif Ziya 8 il türk ordusuna xidmət eləmiş, Balkan müharibələrində vuruşmuş azərbaycanlı könüllülərə rəhbərlik etmişdir.”

Bakıda Şəhidlər Xiyabanında 1999-cu ildə Qafqaz İslam Ordusunun şərəfinə ucaldılmış abidə kompleksində Göyçay döyüşlərində şəhid olmuş türk hərbciləri Təğmen Halit Əfəndi, Üstəğmen İsmayıl Haqqı Əfəndi, Yakub oğlu Yd.Sb. İbrahim Əfəndi, Təğmen Musa Kazım Əfəndinin adları yazılmış lövhələr var. Bundan başqa hazırda Göyçayın Bıgır kəndi ilə İsmayılının Molla İshaqlı kəndləri arasındakı yüksəklikdə türk hərbcisi, şəhid Mustafa çavuşun qəbri mövcuddur. Lakin çox təəssüf ki, Göyçay döyüşlərində şəhid olmuş türk hərbcilərinin bir çoxunun adlarını hələ də dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Onların dəfn olunduğu yerlərdə abidələr ucaldılsa da bu abidələr naməlum türk əsgərlərinə ucaldılan abidələrdən ibarətdir.

Göyçayın Bıgır kəndi ilə İsmayılının Mollaishaqlı kəndləri arasında yüksəklikdə Türk hərbcisi, şəhid Mustafa Çavuşun qəbri

1918-ci ildə olduğu kimi bu gün də göyçaylılar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərir, vətən uğrunda canlarını belə əsirgəmirlər. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizədə, vətən torpaqlarının düşməndən azad olunması uğrunda gedən döyüşlərdə göyçaylılar 163 şəhid vermiş, 44 nəfər itkin düşmüş, 106 nəfər şikəst olmuşdur.

Mövzunun tarixşünaslığının təhlili sübut edir ki, oxuculara təqdim olunan bu kitab, ayrıca Göyçay döyüşlərinə həsr edilmiş ilk böyük həcmli tədqiqat əsəridir.

Fikrimizcə, Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrindən biri olan Göyçay döyüşü ilə bağlı tədqiqatlar bundan sonra da davam etdirilməli, vətənin azadlığı uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərmiş insanlar barədə xalqa daha geniş məlumatlar verilməlidir.

GÖYÇAY DÖYÜŞLƏRİ ƏRƏFƏSİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT

Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral-burjua inqilabından sonra Romanovlar sülaləsinin son nümayəndəsi olan II Nikolayın devrilməsi və Müvəqqəti hökumətin qurulması ilə ictimai-siyasi vəziyyət kökündən dəyişdi. Bir sıra müsəlman siyasi təşkilatları leqal fəaliyyətə keçdilər. Belə vəziyyət müsəlman əhalinin milli şüurunun daha da inkişafına və siyasi cəhətdən təşkilatlanmasına təkan verdi ki, bu da düşmənləri qorxuya saldı. Yerli müsəlman əhalinin fəallaşmasına, vətəninə, sərvətinə sahib çıxmaq istəyinə düşmən olan qüvvələr bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif fitnə-fəsad törətməyə başladılar. Bu tendensiya 1917-ci ilin oktyabrında Peterburqda çevriliş nəticəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra xüsusilə gücləndi.

Bolşeviklərin Rusiyanın paytaxtında hakimiyyətə gəlməsindən sonra onların Qafqazda mövqeyi güclü deyildi. Regionda ikihakimiyyətlik hökm sürürdü. Bakıda Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşeviklərdən ibarət Bakı Soveti, Tiflisdə isə Müvəqqəti hökumətin 9 mart 1917-ci il tarixdə yaratdığı Zaqafqaziya Xüsusi Komitəsi mövcud idi.

Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Bakıda S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavat" partiyasına uduzması ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. 1917-ci il oktyabrın 22-də keçirilən seçkilərin nəticələri bolşeviklər üçün gözlənilməz oldu: "Müsavat" - 9617, eserlər - 6305, bolşeviklər - 3823, menşeviklər - 687, daşnaklar - 528 səs topladılar. Beləliklə, Zabrat rayonu istisna olmaqla, bütün neft-mədən rayonlarında keçirilmiş seçkilərdə "Müsavat" partiyası qalib gəldi (7, s.233). Bolşeviklər seçkilərdə uduzduqlarına görə Müəssislər Məclisinin Bakıda fəaliyyətə başlamasına imkan vermədilər.

Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya parlamenti - Müəssislər Məclisinə seçilmiş azərbaycanlı (müsəlman), gürcü və erməni deputatlar

14 fevral 1918-ci ildə Tiflisdə toplaşaraq bolşeviklərdən asılı olmayan Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymini yaratdılar. Seymin 44 nəfərlik müsəlman fraksiyası Cənubi Qafqaz üzrə 1 milyon müsəlman seçicini təmsil edirdi.

Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildikdən sonra digər müsəlman əhali kimi azərbaycanlılara da etibar edilmədiyindən onlar orduya çağırılmırdılar. Bu ögey münasibət nəticəsində xristianlara nisbətən müsəlman əhalinin hərbi hazırlığı aşağı səviyyədə qalmaqda idi. Lakin Rusiya imperiyası çoxlu müharibələr apardığından və buna görə də çoxlu sayda hərbiyə ehtiyacı olduğundan istisna hal kimi müsəlman zadəganlarının övladlarından könüllü alaylar yaratmağa məcbur olmuşdu. 1914-cü ilin avqustunda azərbaycanlılardan ibarət yeganə milli hərbi hissə olan “Tatar atlı alayı” yaradıldı ki, bunun da tərkibində 22 zabıt, 400 əsgərin olacağı nəzərdə tutulurdu. Bir həftə ərzində 400 nəfər əvəzinə 2 min nəfərin alaya

Tatar polku. Soldan ikinci Maqalov, sağdan 5-ci Feyzulla xan Qacar
Mənbə: https://ru.wikipedia.org/wiki/Каджар,_Фейзулла_Мурза#/media/File:DivisionSavage.jpg

müraciət etməsi çar hakimiyyətini qorxuya saldı və bir alayla kifayətlənməli oldu. Bu alayda Şahverdi xan Ziyadxanov, general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar, polkovniklər Məmmədov, Süleymanov və digər azərbaycanlı zabitlər var idi. Alay Qafqazın digər müsəlman əhalisindən təşkil olunmuş başqa müsəlman alayları ilə birləşdirilib döyüş qabiliyyətinə görə “Vəhşi diviziya” adını almış “Qafqaz Yەرli Atlı Diviziyası”nın tərkibinə qatılmışdı. Bu alay Göyçay döyüşü ərəfəsində, 1918-ci 26 iyununda yaradılan Azərbaycan milli ordusunun əsasını təşkil etmişdir. (47,12 may 2014; 56)

Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər) zamanı hərbi əməliyyatların ən çox getdiyi cəbhə rus-türk cəbhəsi idi. Bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra müharibədən çıxmaq üçün Türkiyə ilə mütəfiq olan Almaniya ilə danışıqlara başladı. Ənvər paşanın təlimatı ilə hərəkət edən III Ordu komandiri Vəhib Paşa rus ordusunun baş komandanlığına atəşkəs təklif etdi. Türk ordusunun sülh təklifinə cavab hakimiyyətdə olan bolşeviklər tərəfindən deyil, Zaqafqaziya Komissarlığından gəldi. Komissarlıq 21 noyabr (4 dekabr) 1917-ci il tarixdə 4 maddəlik bir qərarla türk ordusunun müraciətinin qəbul edildiyini və ingilis ordusuna zərər verməmək şərti ilə təcili Qafqaz Cəbhəsində hərbi əməliyyatların dayandırılmasının vacib olduğunu bildirmişdi. Bundan sonra 5 (18) dekabr 1917-ci il tarixdə 14 maddəlik Ərzincan müqaviləsi imzalandı. (3,s.76; 7, s. 241;21, s.20-21)

Ərzincan müqaviləsinə əsasən rus hərbi hissələri Cənubi Qafqazı tərk edərkən silahlarını təhvil verməli, həmin silahlar milli hissələrin təchiz olunmasına yönəldilməli idi. Zaqafqaziya Komissarlığının qərarına əsasən, keçmiş imperiya ordusunun 5-ci və 7-ci piyada diviziyalarının silahları 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən yaradılmış Müsəlman Korpusuna təhvil verilməli idi. Lakin rus qoşun hissələrinin çoxu silahı təhvil vermək istəmir, tərxis olunmalarına baxmayaraq, hətta ağır silahları belə özləri ilə Rusiyaya aparmağa cəhd göstərirdilər. Gürcüstan və Azərbaycandan keçib, Şi-

mala gedən hərbi eşelonların bir qismi bolşeviklərin, digər qismi isə rus qoşunlarında olan çoxsaylı erməni hərbcilərinin təhriki ilə silahlarını Bakıda S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak qüvvələrinə təhvil verirdilər. Daşnak millətçiləri rus hərbi eşelonlarından pul ilə də xeyli silah alırdılar. Bununla yanaşı, cəbhədən qayıdan Rusiya əsgərləri erməni zabitlərinin təhriki ilə yol boyu müsəlman kəndlərini talayır, əhalinin var-yoxunu silah gücünə qarət edirdilər. Buna görə də Qafqazdan keçən hərbi eşelonların silahlarını təhvil verməsindən ötrü qəti tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alındı. 1918-ci il yanvarın əvvəllərində Şamxor dəmiryolu stansiyasında 10-dan artıq hərbi eşelon toplaşmışdı. Yanvarın 6-8-də aparılan danışıqlarda öz gücünə arxalanan rus hərbciləri Zaqafqaziya Komissarlığının imzaladığı müqaviləyə məhəl qoymadıqlarını və güc hesabına yolu açıb Bakıya keçəcəklərini bildirmişdilər. Yanvarın 8-də, nəhayət, silahların təhvil verilməsi barəsində razılıq əldə edildi, lakin yanvarın 9-da rus hərbciləri nəinki Şamxor stansiyasına, həmçinin ətrafdakı müsəlman kəndlərinə atəş açdılar. Nəticədə döyüş baş verdi, hər iki tərəfdən böyük itkilər oldu. F.Xoyski, X.Xasməmmədov, X.Məlikaslanovun söyləri ilə toqquşmalar dayandırıldı. Yaradılan komissiya eşelonların silahları təhvil verib keçməsinə nail oldu.(3,s.13)

1918-ci il yanvarın 8-10-da baş vermiş Şamxor (Şəmkir) hadisəsində polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevin komandir olduğu 5-ci Yelizavetpol nişançı alayı da yaxından iştirak etmişdi. Gəncə Müsəlman Şurasının şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşelonu tərkisilah etməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edildi. Bu əməliyyat zamanı Gəncə Milli Şurasına Zaqafqaziya Komissarlığının göndərdiyi zirehli qatar kömək etdi.(7, 241)

Şamxor (Şəmkir) hadisəsindən sonra Bakıya gələn, tərkibində ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi rus hərbi birləşmələri, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və daşnak hərbi qüvvələri ilə birləşərək

1918-ci ilin martında yerli əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirməyi planlaşdırdı.

Həmin vaxt yerli müsəlman əhali müdafiə məqsədilə təcili olaraq ordu quruculuğuna başladı ki, bu da bolşevik və daşnakları təşvişə saldı. 1918-ci il martın 9-da azərbaycanlılardan ibarət “Vəhşi diviziya”nın qərargahı Tiflisdən Bakıya köçürülərkən, qərargahın rəhbəri general Talışinski Şaumyanın göstərişi ilə Bakı Soveti adından birbaşa vəğzalda həbs edildi. Bu hadisə təkcə Bakıda deyil, bütün qəzalarda azərbaycanlı əhalinin böyük narazılığına səbəb oldu. Azərbaycanlı siyasi xadimlərin, o cümlədən N.Nərimanovun işə qarışması ilə münaqişə həll olundu, bolşeviklərin və ermənilərin təxribatının qarşısı alındı. S.Şaumyan Bakıda milli ordunun formalaşdırılmasını dayandırdıqdan sonra bu proses Lənkəranda davam etdirildi. Bunun da qarşısını almaq və soyqırım həyata keçirmək üçün bolşevik-daşnak qüvvələri yeni məkrli planlar hazırlamağa başladılar.

Mart ayının 27-də müsəlman diviziyasının zabit və əsgərlərdən ibarət kiçik bir dəstə, müsəlman diviziyasının zabiti-Hacı Zeynalabdin Tağıyevin silahla ehtiyatsız davranması nəticəsində faciəli şəkildə həlak olmuş oğlu Məhəmmədin cənazəsini “Evelina” gəmisində Lənkərandan Bakıya gətirdilər. Dəfndən sonra martın 29-da Lənkərana geri qayıtmağa hazırlaşan 48 nəfərdən ibarət dəstə guya şəhərdə silahlı qarşıdurmanın və qan tökülməsinin qarşısını almaq istəyən bolşeviklər tərəfindən saxlanıldı və tərksilah edildi. Buna müsəlman əhalinin etiraz etməsi kütləvi şəkildə müsəlmanların qırğınının başlaması üçün bolşevik-daşnakların əlində bəhanə oldu. (7, s.247)

Erməni quldurlarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlərin tədqiqi göstərir ki, bunlardan ən dəhşətliləri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, İsmayıllı, Göyçay, Hacıqabul, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Ağstafa və s. ərazilərdə baş vermişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylov 1918-ci il oktyabrın 26-da həmin ilin sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-nə qədər olan müddətdə Göyçay qəzasında aparılan təhqiqat işləri haqqında məlumat verib. O, məlumatda göstərirdi ki, bu müddət ərzində 500 nəfərdən çox şahid dindirilmiş, Kürdəmir dəmir yolu vağzalına və Kürdəmir polis sahəsinə aid 7 kəndə (Kürdəmir, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlilli, Qasım bəy, Ərəb Mehdibəy, Dadalı) baxış keçirilmişdir.

Göyçay qəzasının Ərəb-Mehdibəy kəndində 84 mülk darmadağın edilib, yandırılıb, 83 nəfər, o cümlədən 78 kişi, 4 qadın və 1 oğlan uşağı qətlə yetirilmişdi. (2)

1918-ci ilin noyabr ayının 22-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədov Azərbaycan Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı məruzələrdə Bakı quberniyası, Göyçay qəzasının Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb Mehdibəy və b. kəndlərində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqinin ilkin vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdi.

Ə.Xasməmmədov 1919-cu il iyunun 4-də ədliyyə nazirinə yazdığı məktubunda xəbər verirdi ki, müsəlmanlara qarşı törədilmiş cinayətlərin iştirakçılarını məsuliyyətə cəlb etmək məqsədilə 128 qərar layihəsi hazırlanmışdır ki, bunlardan da 18-i Göyçay qəzasına aiddir.

1919-cu il avqustun 27-də fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Ç.Klassovski tərəfindən komissiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar tərtib edilmiş arayışda göstərilirdi ki, komissiya tərəfindən toplanmış materiallar 36 cild və 3500 vərəqdən ibarətdir. Göyçay qəzasının Kürdəmir və başqa kəndləri üzrə 4 cild 340 vərəq material toplanıb. (75)

Son illər 1918-ci il soyqırımını ilə bağlı yeni faktlar üzə çıxarılmağa başlanılıb. Göyçay və Cavad qəzalarının sənədləri 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Fransaya, Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşova göndərilib. Həmin sənədlər tədqiqatçılar tərəfindən aşkara çıxarılaraq vətənə qaytarılıb. (54, 31 Mart 2015)

Yerli müsəlman əhaliyə qarşı baş verən soyqırımların qarşısını almaq üçün Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası 2 aprel (yeni stillə) 1918-ci ildə Seymdən müsəlman əhalini qorumaq üçün qoşun göndərilməsini tələb etdi. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri hücumə keçmişdi. (7,s.253)

Bolşevik-daşnak qüvvələrindən yerli müsəlman əhalini qorumaq üçün Müsəlman korpusunun knyaz Maqalovun rəhbərliyi ilə Ucar, Müsüslü, Kürdəmir istiqamətində hərəkət edərək Hacıqabula daxil olmasına, N.Qotsinskinin dağlılardan ibarət dəstələrinin qubalı Əli bəy Zizinskinin döyüşçüləri ilə birlikdə Xırdalana kimi gəlməsinə baxmayaraq, qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması onları geri çəkilməyə məcbur etmişdi.

Bu dövrdə Göyçay-Şamaxı istiqamətində İsmayıl xan Ziyadxanovun kiçik bir dəstəsinin irəliləməsi ermənilərin Şamaxının Qozluçay kəndi istiqamətində geri çəkilməsinə səbəb oldu. İsmayıl xan Qozluçay kəndində toplaşmış ermənilərin təslim olmasını tələb edərək onlara iki gün vaxt vermişdi. Bundan sonra ermənilərə əlavə kömək gəldiyindən onlar təslim olmaqdan imtina etmiş və İ.Ziyadxanovun dəstəsi də qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər olduğundan geri çəkilməyə və elə həmin gün axşamüstü Şamaxını tərk etməyə məcbur olmuşdu. Bundan altı gün sonra yenidən Şamaxıya daxil olan ermənilər əvvəlki vəhşiliklərini davam etdirmişlər. (44,s.21)

Sual oluna bilər ki, 1918-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində nə qədər əhali soyqırımın qurbanı olmuşdur? Soyqırıma məruz qalanların dəqiq sayı barədə məlumatlar varmı? Britaniya briqada generalı R. Qortonun 8 dekabr 1918-ci il Londona göndərdiyi sənəddə 20 min, R.Mustafazadənin kitabında 20 min, A. Balayevin kitabında 30 min, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində 30

min, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşr etdiyi kitabda isə 50 mindən çox müsəlmanın 1918-ci ildə soyqırımı məruz qaldığı göstərilir.(44,s.28) Lakin faktlar sübut edir ki, gələcəkdə tədqiqatları davam etdirməklə daha çox insanın soyqırımı məruz qaldığını üzə çıxarmaq olar.

Tədqiqatlardan görünür ki, 1918-ci ildə Azərbaycanın demək olar ki, əksər bölgələrində ermənilər qırğınlar törətmişlər. Həmin qırğınların bir hissəsi araşdırılsa da, bir çoxu hələ də öyrənilməmişdir. Buna görə də gələcəkdə Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvanla yanaşı, Göyçay, Kürdəmir, Hacıqabul, Salyan, Neftçala kimi nisbətən az tədqiq olunmuş və ümumiyyətlə tədqiq olunmamış ərazilərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlərin araşdırılmasına ciddi ehtiyac var. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Göyçay qəzasının yalnız bir neçə yaşayış məntəqəsi üzrə təhqiqat apararaq qırğınlara məruz qalmış müsəlman kəndlərinin yalnız bir hissəsinin adlarını müəyyənləşdirə bilib. Buna görə də Göyçay qəzasının digər ərazilərində də ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin tədqiqi aktual olaraq qalır.

Seymdə olan gürcü və erməni nümayəndələrin müsəlman əhalisinin müdafiəsində maraqlı olmamaları və müdafiə üçün daxili imkanların zəifliyi Azərbaycan fraksiyası yerli müsəlman əhalisini yeni soyqırım təhlükəsindən qorumaq üçün qardaş Türkiyəyə hərbi yardımla bağlı müraciət etməyə məcbur oldu.

S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin təhriki ilə yerli müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən bu soyqırımın əsas məqsədi neft və digər faydalı qazıntılarla zəngin olan Azərbaycanın, ilk növbədə isə Bakı və onun ətraf əhalisinin milli və dini tərkibini dəyişdirməklə bu əraziləri Sovet Rusiyasına tabe etməkdən ibarət idi.

Yerli müsəlman əhaliyə qarşı qatı düşmən mövqe tutan Bakı Sovetinin qoşunlarının əsas hissəsini ermənilər təşkil edirdi. 1918-ci ilin fevral və mart aylarının əvvəllərində keçmiş Rusiya ordusunun

generalları İvan Baqramyan və Akop Baqratuni, həmçinin “Daşnak-sütyun” partiyasının yaradıcılarından biri Stepan Zoryan (Rostom) Bakıya gəlirlər. Cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərini Bakıda saxlamağa və hazırlanan silahlı vuruşmalarda onlardan istifadə etməyə çalışan Erməni Milli Şurası 1918-ci il mart ayının əvvəllərində “Erməni əsgərlərinə” müraciət edir və üstü örtülü şəkildə onları silahlarını özlərində saxlamağa, erməni millətinin mənafeyinin müdafiəsi üçün tələb olunan hər yerdə tətbiq etmək üçün hazır olmağa çağırır. 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilir. Beləliklə, “Qırmızı qvardiya” adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi ermənilərdən ibarət olur. Əsasən ruslardan ibarət olan Xəzər donanmasında da xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. (7,s.247, 49, 9 oktyabr 1918-ci il.)

Bakıda anti-azərbaycan mövqedə olan S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası, Tiflisdə azərbaycanlı, erməni və gürcü deputatlarından təşkil olunmuş Zaqafqaziya Seyminə düşmən münasibət bəsləyirdi. Bolşevik-daşnak qüvvələri Bakıdan Göycaya, habelə Bakıdan şimal sərhədlərinə qədər olan əraziləri nəzarət altına ala bilmişdilər, amma Lənkəran bölgəsi ağqvardiyaçı rus qüvvələrinin nəzarəti altında idi. Zaqafqaziya Seymi dağılıdıqdan sonra 28 may 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini məhv etmək, Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək və yerli müsəlman əhaliyə qarşı növbəti soyqırımını həyata keçirmək məqsədilə bolşevik-daşnak qüvvələri 1918-ci ilin iyun ayında Göyçay istiqamətində hücumla keçdilər.

Türkiyə ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 4 iyun 1918-ci il tarixdə bağlanmış Batum müqaviləsinə əsasən Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana köməyə gəldi. Qafqaz İslam Ordusuna Nuru paşa, Ənvər paşa, Nazim paşa, Mürsəl paşa və başqa komandanlar rəhbərlik edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski

Qafqaz islam ordusu Bakıda.

Mənbə: <http://www.aztv.az/readnews.php?lang=az&id=26737>

23 iyun 1918-ci ildə respublikanın bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi və qardaş Türkiyənin Azərbaycana köməyinin əhəmiyyətini xalqa izah etdi. Baxmayaraq ki, Gəncə milli qüvvələrin əlində idi, burada da erməni təxribatları baş veirdi. Türk hərbciləri Gəncədə olan erməniləri tərkisilah edərkən 11 iyun 1918-ci il tarixdə 18 türk əsgəri şəhid oldu. Ertəsi gün Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Gəncə qəsəbəsində olan erməni taburu komandirinə göndərdiyi məktubunda Osmanlı ordusunun gəlməsiylə ümumi təhlükəsizliyin qorunması, habelə Osmanlı hökuməti ilə ermənilər arasında sülh əldə edilməsi ilə əlaqədar olaraq erməni əhalisinin öz silahlarını təhvil vermələrinin lazım olduğunu bildirdi. 11 iyun gecəsi Ağstafadan qatarla hərəkət edən 28-ci tabur və bir Şnayder dağ topçu dəstəsi, 27-ci taburdan bir piyada bölüyü 12 iyun saat

13-də Gəncəyə daxil oldu.

Nuru paşa yerli əhalinin hesabına canlı qüvvələri artırmaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən ona verilmiş səlahiyyətdən istifadə edərək 11 iyun 1918-ci ildə 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş gənclərin orduya səfərbər edilməsi haqqında əmr verdi. Nuru paşa və Əlağa Şıxlinski şəxsən qərb qəzalarının yaşayış məntəqələrinə gedərək əhalini vətəni düşməndən müdafiə etməyə çağırırdılar. Onların çağırışına əhali böyük ruh yüksəkliyi ilə cavab verdi. Tezliklə toplanan 7 min nəfərlik Azərbaycan korpusu Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərməyə başladı.

D.Əhmədin “Nuru paşa Qahirədə azərbaycanlı mühacirə nələr deyib?” adlı məqaləsində (teleqraf.az, 8 fevral 2017) Cabbar Ərtürkün 1956-cı ildə Kayseridə “Zafer” mətbəəsində çap etdiyi “Anayurdda unudulan türklük” adlı kitabından Nuru paşanın aşağıdakı fikirləri verilib:

“...Türklüyün yalnız Osmanlı imperatorluğu içində olduğunu zənn edirdim...İran torpaqları içərisində Savuqbulaq qəsəbəsinə gəldiyimiz gün təəccübdən özümə gələ bilmədim. Şəhərdə hər kəs türkcə danışdı. Bunların başqa dillərinin olub-olmadığını tədqiq etmək üçün bir neçə zabıt göndərdim və ana dillərinin türkcə olduğunu öyrəndim. Ondan sonra Qafqaz dağlarının ötəsinə qədər getdiyim yurdların hamısı türklərlə dolu idi. Buralardakı türklük nədən unudulmuşdu, heç cür anlamadım...

Yüz nəfərə qədər zabıt və əsgərlərimlə Gəncəyə vardım. Dərhal türklərin təşkilatlanması ilə məşğul oldum. Ruslar türk kəndliləri silahdan başları çıxmasın deyərək onları əsgəri xidmətə aparmırdılar... Fəqət rus ordusunda bir çox türk zabiti ilə rastlaşdım. Onlar zəngin təbəqənin uşaqlarından ibarət bir zümrə idilər və ruslar bunların qabiliyyətlərindən istifadə etməyə ehtiyac duymuşdular. Fəqət kəndli və işçilərdən bir nəfər də əsgərlikdən başı çıxan yox

idi. Yalnız Galiçyada almanlara qarşı savaşımaq üçün bütün müsəlman qəbilələrindən təşkil edilmiş, fəqət hərbi bitər-bitməz tərksilah edilərək vətənlərinə göndərilmiş bir neçə nəfərə rastladım. Ruslar özlərindən fərqlənsinlər deyərək bu diviziyaya “vəhşi diviziya” adı vermişdilər.

Azərbaycana gəldiyimiz zaman qarşılaşdığımız mənzərə belə idi. Türkləri təşkilatlandırmaq üçün çox çalışmaq lazım idi. Bu sahədə bizə rus ordusunda xidmət görmüş azərbaycanlı zabitlərin çox köməyi oldu. Onlar son hadisələrdən sonra rusların milli düşmən olduqlarını anlamışdılar. Artıq Vətən məfhumu onlarda da təşəkkül etmişdi. Nəhayət gecəli-gündüzlü çalışmaları səmərə verdi. Yerli türklərin damarlarındakı qan onların anadolulu qardaşlarından fərqsiz olduğunu isbat etdi... Bakının qurtuluşunda yerli türklər də məhmətçik olaraq iştirak etdilər. Yüz illərdən sonra ilk dəfə batılı və doğulu türklər bir bayraq altında savaşırdılar...”

Azərbaycan xalqına köməyə gəlmiş Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusu haqqında sovet tarixşünaslığında da məlumatlar verilib. Həmin məlumatlarda qeyd olunur ki, “1918-ci il mayın axırı, iyunun əvvəllərində Gəncəyə türk ordusu gəlməyə başladı. Onların bir hissəsi Qarsdan Dilican, Qazax istiqaməti ilə, digər hissəsi isə İrandan Qarabağ vasitəsilə gəlirdi. 25 mayda Nuru paşa və Nazim bəyin rəhbərliyi altında 40 topla silahlanmış, 7 min nəfərlik böyük dəstə Yevlaxa gələrək oradan da Gəncəyə getdi. 5 iyununda ora Batumdan Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə 5-ci Çanakqala diviziyası gəldi. Türk ordusunun əsas hissələri 3 istiqamətdə toplanmışdı. Müsəsludə toplanmış hissələr dəmir yolu boyunca Bakı istiqamətində hücum keçməliydilər. Göyçayda toplanmış digər hissələr Ağsu-Şamaxı istiqamətində irəliləyib, daha sonra Bakıya hücum etməli idilər. Kürdəmirin cənubunda olan hissələr isə Muğan istiqamətində hərəkət edərək taxilla zəngin qəza ərazisini tutaraq

sovet ordusuna arxadan zərbə vurmali idilər. Ümumiyyətlə işğalçıların (sovet tarixşünaslığında xilaskar türk ordusu belə adlandırılır- M.Z.) ümumi sayı 20 min nəfərə qədər əsgər və zabitdən, xeyli sayda artilleriyadan ibarət idi. (62,s.145-146)

Müasir dövrdə qardaş Türkiyə və Azərbaycan tarixçilərinin mövzuya aid yazdıqları əsərlərdə Qafqaz İslam Ordusunun sayı ilə bağlı sovet tarixşünaslığında verilmiş şişirdilmiş rəqəmlər təkzib edilir.

Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, Göyçay döyüşü ərəfəsində ictimai-siyasi və hərbi vəziyyət ağır olaraq qalırdı.

PİRƏMŞAQ DÖYÜŞÜ

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanından (26 mart 1998) sonra 1918-ci ilin mart qırğınları daha geniş tədqiq olunsada, təəssüf ki, erməni quldurlarının 1918-ci ilin iyununda Nəvahi, Hacıqabul, Kürdəmir istiqamətində törətdikləri soyqırımların tədqiqinə tarixçilər çox az fikir veriblər. Fikrimizcə, Nəvahi, Hacıqabul, Kürdəmir və s. ərazilərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin 1918-ci ilin mart qırğınlarının davamı kimi, iyun qırğınları adlandırılması daha düzgün olar.

Erməni quldurların yerli müsəlman əhaliyə qarşı 1918-ci ildə törətdikləri soyqırım haqqında çoxlu sayda kitab və məqalələr yazılsa da, düşməyə qarşı yerli xalqın göstərdiyi müqavimət, qəhrəmanlıqlar haqqında çox az tədqiqat işləri aparılıb. Təəccüblü olsa da hətta Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da tədqiqatçılar xalqın erməni quldurlarına qarşı müqavimətinin üstündən sükutla keçməyə üstünlük vermişlər. Mart qırğınları vaxtı taleyin hökmünə buraxılmış müsəlman əhali yaşamaq uğrunda mübarizədə yalnız öz gücü hesabına müdafiə olunurdu. Sovet tarixşünaslığında daim bilərəkdən mənfi obraz kimi təqdim olunan az sayda Bakı qoçularının mart qırğınları zamanı öz həyatları bahasına dinc əhalini müdafiə edərək qəhrəmanlıqlar göstərmələrinə aid son vaxtlar bir sıra faktlar üzə çıxarılmışdır. Bundan başqa regionlarda da əhalinin öz gücünə müqavimət göstərməsinə aid faktlar mövcuddur. Bakıdan kənar, regionlarda vəziyyət daha acınacaqlı idi. Çünki baş verən hadisələrin mahiyyətini başa düşməyən, siyasi cəhətdən savadsız əhali nə edəcəyini bilmirdi. Lakin əhalinin acınacaqlı vəziyyətdə olduğu ağır ictimai-siyasi durumda belə camaatın müdafiəsini təşkil edən, düşməyə layiqli cavab verən qəhrəman oğullar az olmamışdır. Sovet dövründə bu cür faktları bilərəkdən xalqın hafizəsindən silməyə çalışaraq onun əvəzinə saxta beynəlmiləçilik təbliğatına üstünlük verilmişdi. Lakin xalqın xatirəsində bu qəhrəmanlıqlar nəsildən-nəsilə ötürülərək bu günümüze

kimi gəlib çatmışdır. Göyçay döyüşünə qədər erməni quldurlarına qarşı müqavimətin nümunəsi kimi Ağsu yaxınlığında erməni quldurlarından müdafiə məqsədilə keçirilmiş Pirəmşaq döyüşünü göstərmək olar.

1918-ci ilin mart ayında Bico kəndinin könüllü döyüşçüləri tərəfindən erməni quldur dəstəsinin darmadağın edildiyi qədim Pirəmşaq qəbiristanının ərazisi

Pirəmşaq döyüşünü erməni soyqırımına qarşı 1918-ci ildə təşkil edilmiş ilk ən böyük müdafiə döyüşü adlandırmaq olar. Çünki Şamaxıda, Bakıda, Qubada və s. bu əraziyə yaxın yerlərdə erməni soyqırımı baş verməmişdən əvvəl erməni vəhşiliklərini qabaqcadan görən qeyrətli insanlar bu müdafiə döyüşünü təşkil etmişlər.

Bolşevik-erməni quldurlarının 1918-ci ilin mart qırğınları haqqında bir sıra kitab və məqalələr yazılsa da bu faciələr zamanı baş vermiş Pirəmşaq döyüşü təəssüf ki, diqqətdən kənarda qalmışdı. Fikrimizcə bunun əsas səbəbi erməni daşnakları ilə müttəfiq olan S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunasının hadisəyə “ordudan tərxis olunmuş əsgərlərə qarşı soyğun” adı verərək əsil mahiyyətini ört-basdır etməyə çalışmasında axtarmaq lazımdır. Bundan başqa bu hadisə müsəlman milli komitəsinə aid o vaxtkı bir çox tarixi mənbələrdə təs-

diqlənsə də, komitənin rəhbərliyinin gələcək faciələrdən sığortalamaq üçün bu hadisəni gizli saxlamağa üstünlük verməsi də tariximizə bu qəhrəmanlıq səhifəsinin unudulmasına səbəb olmuşdur.

Bu döyüşdə Bico kənd sakinlərinin ermənilərə qarşı müqaviməti haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının 1918-ci il 11-12 noyabr tarixli Sorğu Protokolunda qısa da olsa məlumat verilir. Bundan başqa bu döyüş haqqında Zəka Mirzəyevin ayrıca məqaləsi çap olunub.^(49, 02 Aprel 2013) Bu iki mənbədən başqa demək olar ki, hələlik heç bir rəsmi yazıya rast gəlmək mümkün olmamışdır. Z.Mirzəyevin də yazısı əsasən kənd əhalisinin yaddaşında nəsil-dən-nəsilə keçən şifahi tarixi mənbələrə əsaslanır. Z. Mirzəyev özü bu barədə belə yazır: “Qeyd edirəm ki, bu hadisənin şahidlərindən hal-hazırda heç kəs həyatda yoxdur. Vaxtilə ötən əsrin 90-cı illərində kənddə bu hadisələri danışan 7-8 həmkəndlimi görmüşəm ki, onlardan eştdiyimiz qeydləri bu yazıda əks etdirməyə çalışmışam. Hadisə şahidlərindən tanıdığım babam Canalı müəllim (1918-ci ildə 12 yaşı olub) 1996-cı ildə vəfat edib. O qədər təəssüflənirik ki, vaxtilə xırdalıqlarına qədər soruşub öyrənməyə çalışmırdıq, yalnız onların öz təşəbbüsləri ilə söylədiklərinə qulaq asırdıq. Yenə də Allaha şükür ki, heç olmasa yadda qalanları qeydə ala bildik”

Pirəmşaq döyüşü 1918-ci il martın əvvəllərində rus-türk cəbhəsindən geri qayıdan, 400 nəfər erməni əsgərinin Kürdəmirdən Ağsu istiqamətində Şamaxıya qaydarkən törətdikləri vəhşiliklərə etiraz olaraq baş vermişdi. Onların məqsədlərindən xəbərsiz olan Bakı Müsəlman Komitəsi Şamaxı şəhər rəhbəri Teymur bəy Xudaverdiyevə məlumat verərək Şamaxıya qayıdan erməni əsgərlərinə yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Buna görə də Şamaxı rəhbərliyi onları qarşılamaq üçün Ağsuya nümayəndə heyəti göndərmişdi. Lakin nümayəndə heyəti yolda olarkən xəbər tutmuşdu ki, həmin erməni dəstəsi bir neçə hissəyə bölünərək müdafiə cəhətdən ən zəif yaşayış məntəqələri olan Bico və Ləngəbiz kəndlərinə hücum etmişlər.

(44,s.15)

1918-ci ildə digər müsəlman kəndləri kimi Bico kəndi də taleyin ümidinə buraxılmışdı. O zaman Şamaxıda yaşayan, nüfuz sahibi Babasəfəndi Mikayılzadənin məsləhəti ilə Şahalı yüzbaşı Biconun müdafiəsi üçün qadınları və uşaqları dərələrdə gizlətmişdi. Erməni quldurlar Bağırılı, Ləngəbiz və Qəşəd kəndlərini viran qoyub Bico-ya yaxınlaşdıqda Şahalı yüzbaşı quldur dəstəsinin qarşısına çıxmış, kəndə girməyəcəkləri təqdirdə onlara mal-qara, qızıl təklif etmişdi. Ermənilər razılaşmayıb onsuz da kəndi ələ keçirib talan edəcəklərini bildirmişdilər. Balta, yaba, xəncər, dəryaz və bir neçə tufənglə silahlanan bicolular Pirəmşaq deyilən ərazidə təxminən 400 nəfərdən ibarət erməni hərbi dəstəsinin qarşısına çıxmışdılar. Kəndin yaşlı insanların söylədiklərinə görə, bu döyüşdə tufəngdən açılan ilk atəşlə erməni hərbi dəstəsinin başçısı öldürülmüş, düşmənin çaşbaş düşdüyünü gören bicolular hücumə keçmişdilər. Özləri də tələfat vermələrinə baxmayaraq, onlar erməni silahlı dəstəsinə darmadağın etmişlər. Pirəmşaq döyüşündə ermənilərdən cəmi altısı qalsa da, dördü Bico kəndinin yaxınlığında öldürülmüş, ikisi isə Şamaxıya gələrək, Bakıdan kömək istəmişdi. (49, 2 Aprel 2013)

Zəka Mirzəyevin “Pirəmşaq döyüşü” adlı məqaləsindən (49, 2 Aprel 2013) belə məlum olur ki, bu döyüşdə Bico kəndinin müdafiəçiləri 400 erməni əsgərindən 398 nəfərini məhv edə bilmişlər. Lakin bəzi kitab və məqalələrdə qeyd olunur ki, “Pirəmşaq döyüşü”ndəki atışma nəticəsində 6 nəfər erməni qulduru qaçaraq canını qurtara bilmişdi. Bəzi mənbələrdə isə qeyd olunur ki, bu döyüşdə bir neçə müsəlman və erməni ölmüşdür. Kənd ziyalılarının verdiyi məlumata görə, Pirəmşaq döyüşündə hər iki tərəfdən xeyli adam qırılıb. Kəndə qarət məqsədi ilə basqın edən ermənilər Bico kəndinin bu cür kəskin müqavimət göstərəcəyini heç ağıllarına belə gətirməmişlər. Çünki Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq müsəlman kəndlərini qarət edə-ədə gələn bu quldurlara Şamxor (hazırda Şəmkir) döyüşündən başqa

heç bir yerdə demək olar ki, müqavimət göstərilməmişdir. Pirəmşaq döyüşündə müdafiəsiz, taleyin hökmünə buraxılmış bir kənd əhalisi tərəfindən erməni quldurlarına gözlənilməz zərbənin endirilməsi onların məhvində səbəb olmuşdur.

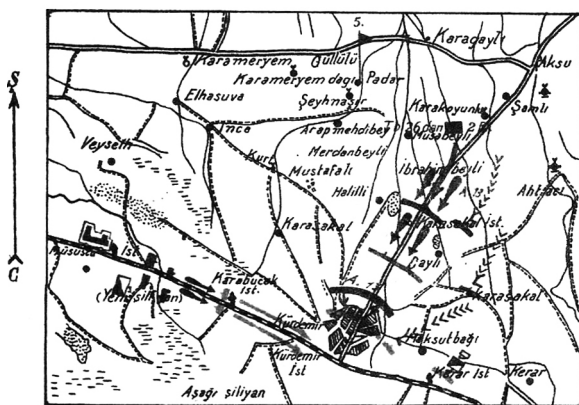
Bu hadisədən daha da azğınlaşan ermənilər dərhal Bakı erməni komitəsindən kömək istəmişlər. Bakıdan S.Lalayanın rəhbərliyi ilə az müddət ərzində müxtəlif silahlarla təhciz edilmiş 3 min erməni yerli əhalini tamamilə məhv etmək üçün Şamaxıya göndərilmişdi. Ermənilər Bico əhalisindən qisas ala bilmədikləri üçün buradakı məğlubiyyətin səbəbkarlarından biri hesab etdikləri Babasəfəndi Mikayılzadənin hər iki qaynını Şamaxıda ailə üzvləri ilə birlikdə işgəncə ilə öldürmüşlər. O zaman Babasəfəndinin qaynının iki övladı dağ yolu ilə qaçıb Bicoya gəlməyi bacarmışdılar. Çox keçmədən Babasəfəndi bu vəhşiliyi törətmiş üç daşnak qatilinin hər birini yaxalayaraq onlardan qisasını ala bilmişdi. Ermənilər Səndələn (Bico) zirvəsində iki döyüşə topu yerləşdirərək Bico kəndini atəşə tutmuş, nəticədə kənddəki bir neçə tikili ilə yanaşı, XII əsrə məxsus məscid də dağıdılmışdı. Bicolular kənd əhalisini qırğına verməmək üçün onları Ağsu, sonra da Göyçay istiqamətinə köçürmüş və bununla da kənd əhalisinin soyqırımına məruz qalmasına imkan verməmişlər. Buna görə də Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində soyqırımına malik kəndlər içərisində Biconun adına rast gəlinmir.

Z.Mirzəyev qeyd edir ki, kəndimizin əhalisi məcburi köçkün həyatı yaşadıqları dövrlərdə onlara sığınacaq verərək evlərində qaldıqları göyçaylılarla bicolular arasındakı münasibətlər uzun müddət qorunub. Hətta ötən əsrin sonlarında da “köç dövründə ata-anamız filankəsin evində yaşamışdır” deyə gediş-gəliş saxlanılırdı. Əhalinin tərk etdiyi kənd daşnakların hücumuna məruz qalaraq dağıdılmışdı. Lakin iyun ayında Azərbaycan və Osmanlı türklərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusunun qoşunları Göyçay döyüşündə bolşevik-daşnak terrorçu birləşmələrini məğlub edərək onları Bakıya tərəf çəkilməyə

məcbur etmişlər. Bicolular da bu hadisədən sonra doğma kəndlərinə qayıtmışlar.

Ağsuya yaxın regionun yaşlı nəsli uzun müddət 1918-ci il Bico döyüşünü bir kəndin qəhrəmanlıq səhifəsi kimi xatırlamışlar. Fikrimicə Pirəmşaq döyüşü hərtərəfli tədqiq edilməli, kəndin müdafiəsində iştirak edərək şəhid olmuş, adları hələ də xalqa məlum olmayan qəhrəmanların adları xalqa çatdırılmalı, onların xatirəsi əbədiləşdirilməlidir.

■ ■ 8-7-1334 Günnü
 ■ ■ 9-7-1334 ”
 ■ ■ 10-7-1334 ”

Mənbə: Mustafa Görürüylmaz, Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər, Bakı, 2006

— 35 —

Kürdəmir rayonunun xəritəsi. Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Atlası. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı - 2014

12 minlik bolşevik-daşnak ordusu 10 iyun 1918-ci il tarixdə Hacıqabulu işğal etdikdən sonra, 11 iyununda Sığırılı stansiyasında olan milli qoşun bölmələri üzərinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı ciddi bir müqavimətə rast gəlməyən düşmən hissələri iyunun 11-də axşam çağı Sığırılı stansiyasını işğal etdilər. Bu xəbəri S.Şaumyan çox böyük sevinclə qarşıladı və o, dərhal Moskvaya, V.Leninə teleqram göndərdi: “Yelizavetpol istiqamətində hərbi əməliyyatlar başlamışdır, ilk məlumatı göndərirəm. Məlumat bu gün, iyun ayının 11-də axşam saat 9-da alınmışdır. Bizim qoşunların ön dəstələri Sığırılı stansiyasını tutmuşdur. Bizim kəşfiyyat qatarımız Karrar stansiyası istiqamətindən düşmən topları vasitəsilə atəşə tutulmuşdur. Qoşunlarımız irəli hərəkət edir...” (38,s.79-95)

Sığırılıda baş verənlərlə bağlı, əslən həmin kənddən olan Azərbaycan Turizm və Menecment Unifersitetinin rektoru, s.ü.f.d., dosent Eldar Aslanov şahidlərdən eşitdiyi faktları deyir:

“Göyçay qəzasının Sığırılı kəndi 1918-ci ildə çox böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Çünki o zaman indiki yol infrastrukturunu, o cümlədən Bakı-Şamaxı, Bakı-Gəncə və Ağsu-Kürdəmir magistral yolu olmadığından Ağsu, Şamaxı istiqamətində getmək istəyən hər bir şəxs ya dəmir yolu ilə Sığırılı və ya Kürdəmir stansiyalarından istifadə edir, ya da ənənəvi at arabası yolu ilə gedirdi. Sığırılının Bakı-Tiflis dəmir yolunun, Şamaxı-Sabirabad araba yolu üstündə yerləşməsi onun əhəmiyyətini daha da artırırdı. Bu zaman uzaq yol gedən şəxslərin gecələməsi üçün Sığırılıda iki mərtəbəli mehmanxana da fəaliyyət göstərirmiş. Bu faktın özü sübut edir ki, o zaman bölgə insanları əsasən Sığırılı yolundan istifadə edir və çox zaman burada gecələməyə üstünlük verirdilər. Bütün bunlara görə də 1918-ci ilin iyun ayında bolşevik-daşnak qüvvələri Şamaxı, Göyçay istiqamətində hücumu keçərkən strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən Sığırılını tutmağa can artırdı. Düşmən hissələrinin 1918-ci il iyunun 11-də axşam çağı Sığırılı stansiyasını işğal etməsini S.Şaumyanın çox böyük sevinclə qarşılayaraq, dərhal V.İ.Leninə xəbər verməsi faktının özü də sübut edir ki, düşmən Sığırılının işğalına necə əhə-

miyyət verirdi. Bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən Sığırılı tutularkən əhalinin çox hissəsi (əsasən qadınlar və uşaqlar) indiki kənddən şimala doğru çəkilərək kilometrərcə uzanan düzənlik, azsaylı yulğunluq ərazilərdə, kiçik həcmli çökəkliklərdə gizlənərək canını qurtara bilmişdi. Sığırılının yerləşdiyi ərazi düzən ərazi olduğundan, dağ, dərə, təpə, meşə olmadığından insanlar yulğunluqlarda, düzənlikdə olan ərazidəki kiçik çuxurların içində günlərlə gizlənməklə, döyüşlərin nəticəsini ac-susuz gözləməklə, insanlıq dramı yaşamışlar. Yaşlı insanların dediklərinə görə açıq havada səhərə qədər bu çuxurlarda gizlənərkən körpə uşaqların bələkləri səhər şəhində islanır, məsum körpələr aclıqdan, susuzluqdan, soyuqdan ağlamaq istəyəndə, yaxınları səsləri çıxmasın deyə onları zorla sakitləşdirirdilər...

Sığırılıdan sonra düşmən Karrar istiqamətində hücum keçdi. Karar, Qarabucaq işğal olunduqdan sonra Müsüslü istiqamətində düşmənin qarşısını almaq mümkün oldu. Qaraməryam-Kürdəmir xətti üzrə gedən qanlı döyüşlərin qalibi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qoşunları və Qafqaz İslam Ordusu düşməni Bakıya doğru geri oturmağa bildi və qısa müddət sonra hətta Bakı da azad olundu."

Kürdəmir qəsəbəsində məscid. Mənbə: Solmaz Rüstəmovə – Tohidi "1918-ci il Azərbaycan Qırğınları Şəkil və Sənədlərdə" fotoalbomu, Bakı 2013

Bolşevik-daşnak qüvvələri 12 iyun 1918-ci il tarixində Kürdəmiri və onun qərbindəki bir neçə kəndi, o cümlədən Qarabucaq stansiyasını işğal edərək yandırmışlar. Son nəticədə Kürdəmir kəndində 56 ev və dükən, 127 mülk, 2 məscid binası tamamilə yandırılır, qalan bütün ev və mülklər dağıdılır, talan və qarət edilir. Kürdəmirdən başqa Göyçay qəzasının Çaylı, Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlil-Qasımbəy, Ərəb-Mehdibəyli, Dədəli və digər kəndləri də erməni hücumlarına məruz qalır və insan tələfatı ilə üzləşirlər. Məsələn, Ərəb-Mehdibəyli kəndində 84 ev dağıdılıb yandırılmış, kəndin 83 sakini, o cümlədən 78 kişi, 4 qadın və 1 oğlan uşağı qətlə yetirilmişdi. (49, 31 mart 2017) 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Göyçay qəzasının Kürdəmir və ətraf kəndlərində düşmənlər 4017 nəfər soydaşımızı qətlə yetirmiş, 35 kənd yerlə-yeksan olunmuşdu. (43,s.12)

Pənah Bakir oğlunun mehmanxanası. Mənbə: Solmaz Rüstəмова – Tohidi “1918-ci il Azərbaycan Qırğımları Şəkil və Sənədlərdə” fotoalbomu, Bakı 2013

Digər məlumatda qeyd olunur ki, 1-12 iyun 1918-ci il tarixlərində S.Lalayanın və T.Əmiryanın başçılıq etdikləri daşnak-terrorçu qrupları

Hacıqabul-Kürdəmir, Göyçay ərazilərinə soxularaq yeddi min əliyalın, dinc sakini qətlə yetiriblər. 11-20 iyun 1918-ci il tarixlərində Göyçay ərazisinə daxil olan daşnak terror qruplaşmaları Cəngi kəndində 5 mülkü yandıraraq, burun-qulaqlarını kəsərək, kəllə sümüklərini əzərək 20 nəfəri, Qaravəlli kəndində 30 evi yandıraraq, 2 nəfəri, Qarabucaq kəndində 121 evə od vuraraq, 7 nəfəri, Ərəb-Mehdibəy kəndində 84 mülkü yandıraraq, 83 nəfəri qəddarcasına qətlə yetirmiş, Mustafalı, Sadalı kəndlərini talan etmişlər. (14,s.24)

Göyçay qəzası Kürdəmir nahiyəsinin Çaylı kəndində Fərman Rüstəm oğlunun-malikanəsi. Mənbə: Solmaz Rüstəmovə – Tohidi “1918-ci il Azərbaycan Qırğımları Şəkil və Sənədlərdə” fotoalbomu, Bakı 2013

1918-ci ilin 10 iyununda bolşevik-daşnak qüvvələri Hacıqabul stansiyası istiqamətində hücum keçən zaman onların qarşısında polkovnik Maqalovun komandirlik etdiyi müsəlman və gürcü korpuslarının müştərək qüvvəsi dayanmışdı.

14 iyun 1918-ci il tarixdə Nazim bəy Kürdəmir yaxınlığında yerləşən Müsüslü stansiyasına gələrək burada olan Qafqaz İslam Ordusu hissələ-

Süleyman Həsən oğlunun evi. Mənbə: Solmaz Rüstəmovə – Tohidi "1918-ci il Azərbaycan Qırğınları Şəkil və Sənədlərdə" fotoalbomu, Bakı 2013

rinə rəhbərlik etməyə başlayıb. Həmin gün düşməyə qarşı mübarizəni gücləndirmək üçün bir qüdrətli dağ batareyası ilə 38-ci alay, ləzgi süvari alayı, 250 sandıq piyada mərmisi və 600 atım top sursatı Yevlaxdan Kürdəmirə göndərildi. (41,s.14)

Mənbələrdə Azərbaycan korpusundan olan Müsüslüdəki rus və gürcü teleqrafçılarının 15 iyun gecəsi fərariyyət edərək mövqelərini özbaşına tərk etmələri haqqında məlumat verilir. Bəzi mənbələrdə buna aclığın səbəb olduğu göstərilir. Polkovnik Maqalovun komandirlik etdiyi Müsəlman korpusu qüvələr nizbəti qeyri-bərabər olduğundan Ucara doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdur.

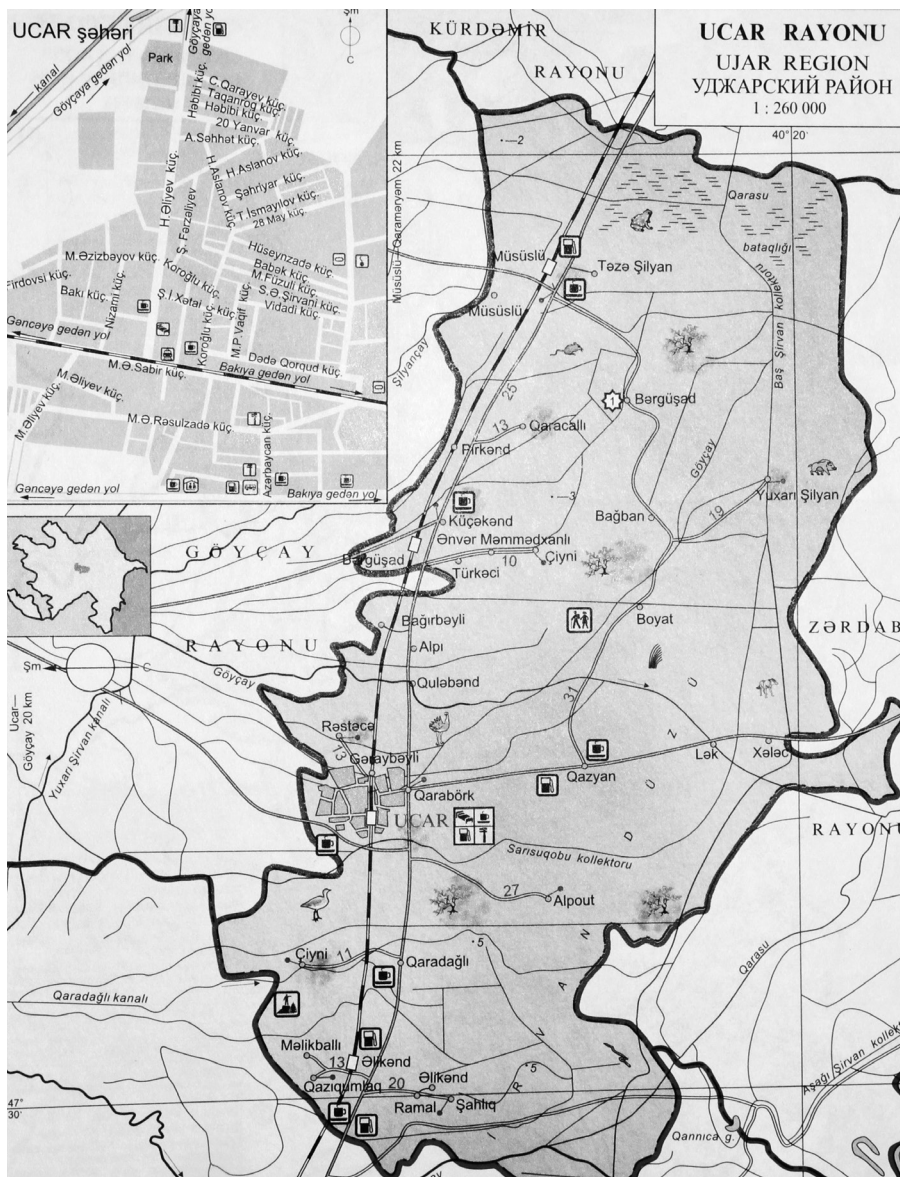
UCAR STANSİYASININ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Qəza mərkəzi olan Göyçaydan 18 km məsafədə Bakı-Tiflis dəmir yolunun üstündə yerləşən Ucar stansiyasının döyüşlər baş verən zaman böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Bu stansiya 1867-ci ilin dekabrında Bakı quberniyasının tərkibində yaradılmış Göyçay qəzasının tərkibində olmuşdur.

Hazırda rayonun tabeliyində 1 şəhər, 14 kənd ərazi vahidi var. Kəndlərin sayı 29-dur. Rayonun mərkəzi Ucar şəhəridir. Ucar rayonu 24 yanvar 1939-cu ildə müstəqil rayon kimi təşkil olunana qədər Göyçay rayonunun tərkibində olub.

Rayonun adı, qədim yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Ərəb coğrafiyaşünası Əl-Sitəkrinin “Məmləkətlərin yolları” kitabında adı çəkilir. Ucar Azərbaycanda orta əsr şəhəri kimi qeyd olunur. XV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin yazılarında Ucar sözünə rast gəlinir. Bəzi ehtimallara görə rayonun adı qədim Şirvanda yaşamış “Uçar” tayfasının adından götürülmüşdür. Hazırda Ucar rayonunun respublikamızın mərkəzi hissəsində yerləşməsinə baxmayaraq vaxtı ilə Şirvanşahların paytaxtı Şamaxı şəhərindən ən ucqar ərazidə yerləşdiyinə görə adının “Ucqr” sözündən götürüldüyü də ehtimal olunur. (<http://ucar-ih.gov.az/>)

Rayonun əhalisinin tərkibində tarixin müxtəlif dövrlərində Güney Azərbaycandan gələrək burada məskunlaşanlar da var ki, bunu ərazidəki yer adları da sübut edir. Rayonun Qaradağlı kəndinin əsasını Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətindən gəlmiş əhali tərəfindən qoyulması məhz bu qəbildəndir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Güney Azərbaycanda Savalan dağından qərbdə Ucarçay mahalı var. Bu fakt Ucar adının Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətindən bu əraziyə köçmüş əhali tərəfindən gətirilməsi etimalını da ortaya qoyur. (45)

Ucar rayonunun xəritəsi. Mənbə: Azərbaycan Respublikası Milli Atlası. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı - 2014

Bakı neftinin Qara dəniz limanlarına çatdırılması üçün 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkilərkən Göyçay qəzasının ərazisinə daxil olan Hacıqabul, Qarasu, Sığırılı, Karrar, Kürdəmir, Qarabucaq, Müsüslü, Bərgüşad, Ucar və s. adlı dəmir yol stansiyaları da yaradıldı. 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Göyçay, Qaraməryəm, Ağsu istiqamətində gedən əsas hərbi əməliyyatlarla yanaşı, bu stansiyalar da döyüşlərin getdiyi əsas ərazilər olmuşlar. Dəmir yolunun salınması bu yaşayış məntəqələrinin strateji cəhətdən əhəmiyyətini artırırdı. Ucar həmçinin Bakı neftini dünya bazarına çıxarmaq üçün 1896-cı ildə inşa edilmiş Bakı-Batım neft kəmərinin də keçdiyi strateji cəhətdən mühüm ərazilərdəndir.

Ucar stansiyası XIX-XX əsr Azərbaycan tarixində strateji cəhətdən mühüm rol oynamağına, burada tarixi hadisələr baş verməsinə baxmayaraq çox təəssüf ki, daim tədqiqatlardan kənarda qalmışdır.

Ucarın tarixində ən əlamətdar səhifələrdən biri İkinci Dünya müharibəsi illərində məşhur 416-cı Taqanroq diviziyasının burada yaradılması, Ucardan Berlinə qədər döyüş yolu keçməsi haqqında müxtəlif kitablarda və məqalələrdə məlumat verilsə də, Ucarın 1918-ci ildə bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizədə əsaslı dönüşün yaranmasında oynadığı mühüm rolu haqqında demək olar heç bir məlumat yoxdur.

Rayonun Alpi, Alpout, Bağban, Bağırbəyli, Bərgüşad, Boyat, Çiyeni, Gəraybəyli, Xələc, Küçəkənd, Qarabörk, Qaracallı, Qaradağlı, Qazıqumlaq, Qazyan, Quləbənd, Lək, Məlikballı, Müsüslü, Pirkənd, Ramal, Rəstəcə, Şahlıq, Şilyan, Türkəçi və başqa qədim adlara malik kəndlərinin hər biri Azərbaycan tarixinin dərinədən öyrənilməmiş səhifələrini təşkil edir.

1918-ci ilin mart-iyul aylarında Ucar erməni soyqırımına məruz qalmış Şamaxı, Ağsu, Göyçay, Qaraməryəm, Sığırılı, Karrar, Kürdəmir, Qarabucaq və digər yaşayış məntəqlərindən didərgin düşmüş əhalinin pənah gətirdiyi əsas yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur.

1918-ci ilin 10 iyununda bolşevik-daşnak qüvvələri Hacıqabul stansiyası istiqamətində hücum keçən zaman onların qarşısını kəsən polkovnik Maqalovun komandirlik etdiyi müsəlman və gürcü korpuslarının müştərək qərargahı Ucarda yerləşmişdi.

Qafqaz İslam Ordusunun Göyçaya gəlməsində və düşməyə sarsıdıcı zərbələr vurulmasında Ucar stansiyası mühüm rol oynamışdır. Bundan başqa Göyçay döyüşündə yaralananların əksəriyyəti Ucar stansiyası vasitəsilə Gəncəyə aparılırdı.

Bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinin qarşısının alınmasında, Müsüslü, Kürdəmir, Göyçay, Qaraməryəm döyüşlərində düşməyə sarsıdıcı zərbələr vurulmasında Ucar stansiyasının əvəzsiz xidməti olmuşdur. Gəncəyə doğru hərəkət edən bolşevik qoşunlarının dəmir yoluna hakim olmalarının qarşısı məhz Ucarda alınmışdır.

Göyçay döyüşü ərəfəsində Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşanın yenidən Qazax bölgəsinə daxil olmuş türk alayını, uzun bir yol gələn əsgər və zabitlərə dincəlmək imkanı belə vermədən Ağstafadan qatarla birbaşa Ucara göndərməsi, onun Göyçay döyüşündə oynadığı strateji əhəmiyyəti əyani şəkildə sübut edir.

Bəzi kitablarda "Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa, Əlağa Şıxlinski və Ərkani hərbi rəisinin səhər tezdən Müsüslü cəbhəsinin arxasında qatardan enərək Çöyçaya getməsi" kimi cümlələr işlədilir və bu məkanın adı qeyd olunmur. (41,s.16-17) Yadda saxlamaq lazımdır ki, Müsüslü stansiyası hazırda Ucar rayonunun ərazisinə daxildir. 1918-ci ilin 17 iyununda Müsüslüdə döyüşlər gedərkən bu cəbhənin arxası Ucar stansiyası hesab olunurdu. Fikrimizcə gələcəkdə tədqiqatçılar bu kimi faktlardan istifadə edərkən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa, Əlağa Şıxlinski və Ərkani hərbi rəisinin məhz Ucar stansiyasına gələrək, oradan Göyçaya getməsinə qeyd etsələr daha düzgün olar.

Heç şübhəsiz ki, digər ətraf ərazilərin əhalisi kimi Ucar əhalisi də 1918-ci ildə də bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizənin önün-

də olmuşdur. Düşməyə qarşı Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində vuruşan könüllülər içərisində ucarlıların da olması şübhəsizdir.

Çox güman ki, tarix elmi inkişaf etdikcə gələcək tədqiqatlarda Ucarın 1918-ci ilin iyun döyüşlərində oynadığı rola aid yeni-yeni faktlar üzə çıxacaq, bu döyüşlərdə iştirak etmiş, lakin adları xalqa hələ məlum olmayan çoxlu sayda qəhrəmanları aşkar etmək mümkün olacaq.

I QARAMƏRYƏM DÖYÜŞÜ (16-18 İYUN 1918-Cİ İL)

Kürdəmir və ətraf kəndlər düşmən tərəfindən işğal olunduqdan sonra düşmən strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən Qaraməryəm istiqamətində hücumla keçməyə başladı. Onların məqsədi Qaraməryəm kimi strateji məntəqəni ələ keçirmək və bundan sonra qəza mərkəzi olan Göyçayı tutmaq və Gəncəyə doğru irəliləyərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşikdəcə boğmaq idi.

Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan könüllülərinin birləşmiş qüvvələri ilə bolşevik-daşnak işğalçıları arasında ilk böyük hərbi əməliyyat iyunun 16-18-də Göyçaydan 20 verst şərqdə yerləşən Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Bu döyüşü şərti olaraq I Qaraməryəm döyüşü də adlandırmaq olar. Qaraməryəm kəndi Qaraməryəm tirəsi üzərində yerləşdiyindən hər iki tərəf bu strateji əraziyə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Qaraməryəmi tutan qüvvə ətraf düzən əraziləri nəzarət altında saxlaya bilərdi.

1918-ci il iyunun 16-da səhər saat 9-da başlayan döyüşdə bolşevik-daşnak quldur dəstələri azərbaycanlılardan, gürcü və dağıstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücumla keçdi. Türk hərbi qüvvələri bölgəyə gəlib çatmadığından Qaraməryəm ətrafında dayanan müdafiə dəstələri qeyri-bərabər döyüşdə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və bolşevik-daşnak qoşunları Qaraməryəmi ələ keçirdilər. (7;9, s.137-138; 36)

Sovet tarixşünaslığında bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin iyunun 10-da Gəncə istiqamətində hücumla keçərək 11 iyununda Sığır lını, 12 iyununda Kürdəmiri işğal etməsi, 16 iyununda isə Qaraməryəm istiqamətində hücumla keçmələri haqqında məlumatlar var. (62, s.152)

I Qaraməryəm döyüşündə müdafiə dəstələrinin qeyri-bərabər döyüşə girmələrinə baxmayaraq 7 saat ərzində bolşevik-daşnak qoşunları ilə vuruşmuşlar. Onlar Qaraməryəmə can atan düşmənin qarşısı

nı almağa nə qədər səy göstərsələr də geri çəkilmək məcburiyyətində qalmış və beləliklə, Qaraməryəm bolşevik-daşnak qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Lakin buna baxmayaraq iyunun 18-də qanlı döyüşlər Qaraməryəm ətrafında davam etmişdi.

Müsüslüdə olan ərkanı-hərb rəisi Nazim bəy və 10-cu Qafqaz alay komandiri Osman bəy firqə qərargahı və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə razılaşdırılmadan iyun ayının 18-də düşmən üzərinə hücum etməyi qərara aldılar. Ciddi bir hazırlıq olmadan planlaşdırılan bu döyüşdə qalib gələcəklərinə hər iki komandirdə böyük inam var idi. İyunun 16-da 10-cu Qafqaz alayının 30-cu taborunun ətraf erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələrini itki vermədən məğlub etməsi, bundan başqa Müsüslü istiqamətində əldə edilən bəzi uğurlar onlarda ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Düşmənin Qaraməryəmi tutması və Göyçaya doğru irəliləməsi xəbəri öz qüvvəsinə inanan hər iki türk zabiti təcili qərar verməyə məcbur etdi. Məhz buna görə də onlar özləri komandanlıqla razılaşdırmadan tələsik düşmən üzərinə hücum keçməyə qərar verdilər ki, bu da faciə ilə nəticələndi.

Düşmənin döyüşə əlavə qüvvə cəlb etməsi 10-cu alayın 28-ci taborunun üç bolşevik-daşnak taborunun zərbəsi altına düşməsi ilə nəticələndi. Belə olduqda tabor geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Qaraməryəm cəbhəsindəki vəziyyəti Osman bəy Müsüslüyə, Nazim bəyə məruzə etdi. O da həmin istiqamətdə vəziyyəti dəyişmək üçün dərhal 29-cu tabora Qaraməryəm istiqamətində hücum əmri verdi. Nazim bəyin hazırladığı hücum planına əsasən bu tabor Qaraməryəmin qərb tərəfində döyüşə girərək düşmənin sol və arxa hissələrinə zərbə endirməli idi. Bu hücum nəticəsində düşmənin sol cinahı 20 verst uzunluğunda sıxışdırılaraq geri oturduldu. Belə olanda bolşevik-daşnak ordu hissələri 28-ci türk taborunun təqibindən əl çəkdilər və nəzarət altında olan yüksəkliklərdə əlverişli mövqelər seçərək açıq sahədə hücum edən 29-cu taborun qarşısını saxlamağa müvəffəq oldular. Bolşevik-daşnak qoşunları bütün qüvvələrini bu istiqamətə

yönəldərək 29-cu taborun hücumunun qarşısını aldı. Bundan sonra həmin taborun mühasirəyə düşmək təhlükəsi yarandı. Vəziyyətin dəyişdiyini gören 29-cu tabor Veysəlli kəndinə tərəf bir qədər geri çəkildi. Beləliklə, gün ərzində gedən döyüşlər havanın soyuması ilə səngidi və türk qüvvələrinin ilk böyük hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. 10-cu Qafqaz alayının hissə və bölmələri Qaraməryəmdən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Hamazaspın komandir olduğu 3-cü briqadanın hissələri isə əksinə Qaraməryəmdə daha da möhkəmləndilər və Göyçay üzərinə hücum üçün əlverişli mövqelər ələ keçirdilər.

Türk tədqiqatçılarının fikrincə, Qaraməryəm ətrafında 10-cu Qafqaz alayı hissələrinin uğursuzluğa düşər olması ilk növbədə döyüşün hazırlanmasında taktiki səhvlərə yol verilməsi ilə bağlı idi. Düşmənin qüvvələri və mövqeləri barədə əldə kifayət qədər məlumat yox idi. Digər tərəfdən, döyüşün aparılması üçün lazımi ehtiyat qüvvə də yaradılmamışdı. Bütün bunlar, habelə döyüşçülərin psixoloji hazırlığının zəifliyi, ilk hücumdan yaranan çəşqınlıq, eləcə də cinah döyüşlərindən lazımınca istifadə edilməməsi və həm də cinah mühafizəsinin lazımi səviyyədə təmin olunmaması türk qoşun hissələrinin itkilərinə və geri çəkilməsinə yol açdı. Düşmən çəşqınlıq halında olan 10-cu alay bölmələrini təqib etsəydi, daha böyük faciə baş verə bilərdi. Onların Qaraməryəm ətrafında möhkəmlənməklə kifayətlənmələri əslində 10-cu alayı daha böyük itkilərdən xilas etdi.

I Qaraməryəm döyüşündə bütünlükdə 122 nəfər şəhid oldu və itkin düşdü, 121 nəfər isə yaralandı. Bundan başqa 28-ci taborda 75 mauzer tüfəngi və 101 ədəd süngü sıradan çıxmışdı. Dağ topçu taqımında 2 ədəd top, 10 ədəd tüfəng və 41 mərmı düşmən əlinə keçmişdi. 29-cu taborda 18 mauzer tüfəngi və 19 süngü, 30-cu taborda isə 13 mauzer tüfəngi ilə 35 süngü sıradan çıxmışdı. (38,s.79-95)

13 türk əsiri işgəncə ilə öldürülmüşdü. Döyüşlərdə iştirak etmiş Siyaslı Mehmet oğlu Turanın söylədiklərindən aydın olur ki, türklər rus

və erməni əsirlərinə insanpərvər münasibət göstərmiş, öz əsirlərini dəyişdirdikdə isə onların arabalara doldurulmuş və doğram-doğram edilmiş cəsədlərini götürə bilmişdilər. Həlak olanlar Qaraməryəmdən Göyçaya gedən yolla Bıgır və Mollaishaqlı kəndlərinə ayrılan yolum kəsişməsində, yoldan sağda dəfn edilmişdilər (hal-hazırda bura Göyçay şəhidliyi kimi tanınır).(3,113-114)

Digər səbəblərlə yanaşı I Qaraməryəm döyüşündə 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanı Mürsəl bəyin öz qərargahı ilə Göyçayda deyil, Gəncədə yerləşməsi və ən vacib istiqamətdə baş verən hadisələrdən uzaq düşməsi, bir sıra hərbi hissələrin dərhal Müsüslü istiqamətinə göndərilməməsi də məğlubiyyətin əsas səbəblərindən idi.

Qaraməryəmdəki uğursuzluqdan sonra S.Şaumyan 18 iyun 1918-ci il tarixdə Moskvaya Qafqaz İslam Ordusunun itkilərinin 500 nəfər olduğunu yazmışdı. Bu “qələbə” münasibətilə Korqanovun sərəncamına Moskvadan zirehli döyüş maşını göndərilmişdi. (41,s.15-16)

İyunun 17-dən 18-ə keçən gecə Gəncədən qatarla yola düşən Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa, Əlağa Şıxlinski və Ərkani hərbi rəisi səhər tezdən Müsüslü cəbhəsinin arxasında düşərək, qəza mərkəzi olan Göyçaya gəldilər. Nuru paşa Mürsəl paşaya cəbhədə bilavasitə komandanlığı ələ alması, ordu və firqə (diviziya) qərargahının Gəncədən Göyçaya daşınması barədə 18 iyun 1918-ci il tarixdə əmr verdi.

İyunun 19-da Nuru paşa Şərqi Ordular Qrupu qoşunlarının komandanına 5-ci diviziyanın sovet qoşunlarının hücumunu xeyli itki bahasına dayandırıdığı haqqında məlumat versə də, sonrakı günlərdə bolşevik-daşnak qoşunları yenidən Göyçaya tərəf irəliləyə bilmişdilər.

Diviziya qərargahından ordu komandanlığına 22 iyun 1918-ci tarixdə Qaraməryəmin qərb yamaclarında 400-ə qədər düşmən əsgərinin çadır qurmaqla məşğul olduğu xəbər verildi.

Cəbhədəki vəziyyətlə əlaqədar olaraq xarici işlər naziri

M.H.Hacinski M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı: “Cəbhədə vəziyyətimiz yaxşı deyil. İrəli gedə bilmirik”. Bundan sonra o, Ənvər paşa qarşısında tez bir zamanda Türkiyədən daha bir diviziya göndərilməsi barədə təkidlə məsələ qaldırmağı xahiş edirdi. Az sonra M.Ə.Rəsulzadə ona cavabında bildirdi ki, Ənvər paşanın sərəncamı ilə Azərbaycana yeni alaylar göndərilir və Nuru paşa artıq təsdiq edib ki, hücumu davam etdirmək üçün kifayət qədər qüvvə var. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının cəbhəyə göndərdiyi yeni qüvvələr dağ-artilleriya divizionu və türk piyada alayı iyunun 19-da döyüş zonasına gəldi. Bu çətin anda qızğın döyüşlərə atılmış yeni qüvvələr arasında Azərbaycan xalqının övladlarından təşkil olunmuş bölmələr və könüllü dəstələr də var idi. Təkcə iyunun 19-da 600 nəfərdən ibarət Azərbaycan dəstəsi, onlardan sonra Dəllər və Zəyəmdən olan könüllülər cəbhəyə gəldi. Yeni qüvvələr aldıqdan sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı hücum planını hazırlamağa başladı. 5-ci Türk diviziyasının komandiri Mürsəl bəy bu barədə öz mülahizələrini Nuru paşaya bildirərək xahiş etdi ki, birbaşa cəbhəyə yollanmaq üçün ona əlavə olaraq 5100 nəfər əsgər verilsin. Göyçay və Bərdədən olan dəstələrilə o, düşmən cinahlarına zərbə endirməyi, Şəkidən olan hissələri isə 5-ci diviziyanın cəbhə arxasında təhlükəsizliyini təmin etmək üçün göndərməyi təklif edirdi. Nuru paşa bu planı bəyəndi. Əsas zərbənin endirilməsi ilə eyni zamanda o, Şuşaya doğru irəliləməyi qərara aldı. Bu şəhəri almaq üçün artilleriyalı piyada taburlarını yeritmək nəzərdə tutulurdu. Ancaq bu planı yalnız Bakı şəhəri azad edildikdən sonra həyata keçirmək mümkün oldu. Döyüşlər əsasən Qaraməryəm-Ağsu şose və Müsüslü-Kürdəmir dəmir yolları ətrafında gedirdi. (7, s.270-271;10,s.103-109)

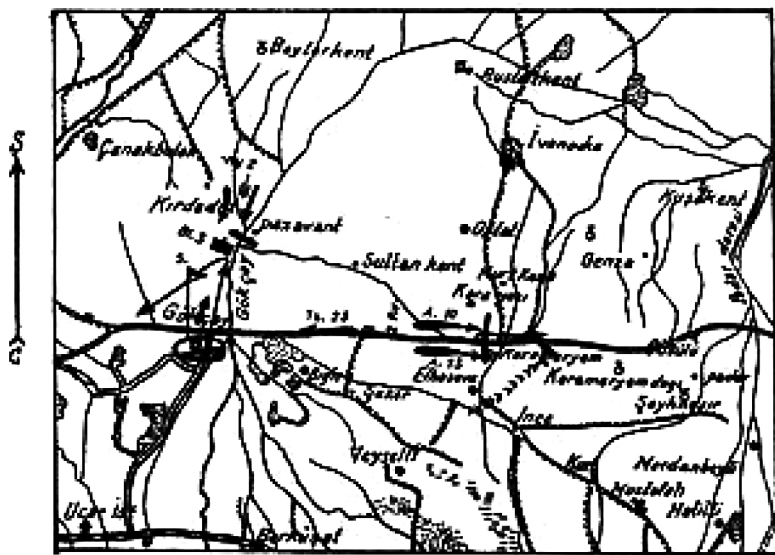
I Qaraməryəm döyüşü Qafqaz İslam Ordusu ilə Azərbaycan könüllülərinin göstərdikləri qəhrəmanlıqlara baxmayaraq məğlubiyyətə uğradı. Düşmənin qəza mərkəzi olan Göyçay istiqamətində hücumla keçməsinə şərait yarandı.

I Qaraməryəm döyüşündəki məğlubiyyətə baxmayaraq ilk dəfə olaraq bu döyüşdə müttəfiqlər azərbaycanlı döyüşçülərin müharibə aparmaq qabiliyyətini, vuruşmaq əzmini gördülər. Bu döyüşdək Qafqaz İslam Ordusu zabitləri azərbaycanlı döyüşçüləri əsasən strateji əhəmiyyət kəsb edən dəmir yollarının qorunmasına cəlb edirdilər. I Qaraməryəm döyüşündə azərbaycanlı döyüşçülərin qardaş türk əsgərləri ilə birlikdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlar, qazandıqları döyüş təcrübəsi Göyçay döyüşündəki qələbədə mühüm rol oynadı.

GÖYÇAY DÖYÜŞÜ (27-29 İYUN 1918-Cİ İL)

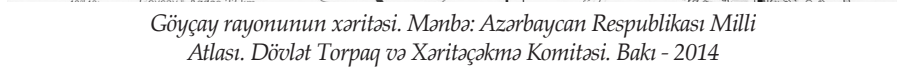
Göyçay döyüşü Azərbaycan tarixinin şərəfli, qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. Bu döyüşdəki qələbə ilə düşmənin hücumu dayandırıldı, müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcı qoyuldu. Müəyyən mənada bu döyüşü dövlətin və millətin taleyində oynadığı rola görə II dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş olmuş Stalinqrad vuruşması ilə də müqayisə etmək olar. Miqyasına görə bu iki döyüş arasında çox böyük fərq olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətinə görə çox böyük oxşarlıq var. Göyçay döyüşündəki qələbənin böyük strateji, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu qələbə ilə xalqın

***Gökçay başını
30-6-1334 Saat 7.30 Vəzirəli***

M. 1 : 400,000

Mənbə: Mustafə Görürylmaz, Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər, Bakı, 2006

yenidən soyqırırma məruz qalmasının, Cümhuriyyətin beşikdəcə boğulmasının qarşısı alındı. Bundan başqa bu döyüşlə Bakının düşməndən azad olunmasının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya ölkələri tərəfindən tanınmasının əsası qoyuldu.

Göyçay döyüşü barədə əksəriyyətin fikri belədir ki, bolşevik-daşnak ordusu Bakıdan çıxaraq Bakı-Tiflis dəmiryolu xətti ilə Bakı – Hacıqabul – Sığırılı - Kürdəmir – Müsüslü - Ucar istiqamətində və ona paralel torpaq yolla Bakı-Şamaxı-Ağsu-İsmayılı-Qaraməryəm-Göyçay istiqamətində irəliləmişdir. Gəncəyə gələn Qafqaz İslam Ordusu isə dəmiryolu vasitəsi ilə Ucara öz hərbi hissələrini göndərmiş, oradan da həmin hissələr Göyçaya gələrək düşmənlə ölüm-dirim savaşına başlamışdır. İlk baxışdan döyüş haqqında təəssürat bundan ibarətdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu istiqamətdə döyüşlər gedərkən Gəncədə, Qəbələdə (o zaman Qutqaşen), Oğuzda (o zaman Vartaşen), Şamaxıda, İsmayılıda olan erməni və rus kəndlərinin bolşevik-erməni daşnakların təhriki ilə arxadan təxribatlar törətməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Məsələn, 1-12 iyun 1918-ci il tarixdə S.Lalayanın və T.Əmiryanın başçılıq etdiyi daşnak terror qruplarının Hacıqabul-Kürdəmir, Göyçay ərazilərinə soxulduğu, yeddi min dinc sakini qətlə yetirirdiyi bir vaxtda, 11 iyun 1918-ci il tarixdə Gəncədə yuva salmış daşnak terror qrupu 15 nəfər süvarini, Milli Ordu əsgərini girov götürərək tikə-tikə doğramışdır. (41,s.24) Bundan başqa iyunun 16-da Kürdəmir, Müsüslü və Qaraməryəmdə qanlı döyüşlərin qızğın çağında, şimal-qərbdəki erməni kəndləri olan Sultankənd, Mollaishaqlı, Kalakert kəndlərindəki erməni quldurlarının Qaraməryəm-Göyçay yolunu kəsərək müqavimət göstərməsi, 19 iyununda arxa cəbhə hesab olunan Qəbələ ərazisində (o zaman Qurqaşen) ermənilərin 20-dən artıq müsəlman kəndini yandırmaları haqqında faktlar var.(41, s.15)

Bundan əlavə 24 iyun 1918-ci ildə Azərbaycanı ələ keçirmək üçün Almaniya Gürcüstanda yerləşdirdiyi qoşunlarını Azərbaycanın Qazax və Zaqatala bölgələrinə yeritməyə hazırlaşır. Lakin Vehib paşanın

Azərbaycan ərazisinə yeridilən istənilən qoşunun məhv edilməsi barəsində əmr verməsi və kiçik toqquşmalardan sonra almanların məğlub olması onları öz planlarından əl çəkməyə məcbur etdi. (3,s.18)

Göyçay döyüşü ərəfəsində bolşevik-daşnak qoşunlarının amansız qırğın və qarətlər törətdikləri kəndlərdən biri də Hacıhətəmli kəndidir. Göyçay istiqamətində döyüşlər ərəfəsində bolşevik-daşnak qoşunları əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə Hacıhətəmli kəndini hədəf seçiblər. Çünki bu kənd ermənilərin yaşadıkları kəndlərin əhatəsində, coğrafi mövqeyinə görə Göyçaya yaxın idi və yüksəklikdə yerləşirdi. Kəndin alınması Göyçaya hücum üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kəndə hücum ərəfəsində ermənilər kəndin yüzbaşısı Zülfüqarı və bir neçə sakini qəddarlıqla qətlə yetirmişlər. Müsəlman əhali orduya çağırılmadığından silah atmağı bacarmayan kənd cavanları çar ordusunda xidmət edib, döyüşməyi öyrənən ermənilərlə müqayisədə çox zəif idilər. Gecə ikən ermənilər kəndə hücum edərək əhalini amansızlıqla qətlə yetirdilər. Bu ağır günlərdə türk ordusunun əsgərləri kəndin köməyinə gəldilər. Onlar topların köməyi ilə hücumə keçərkən kənd cavanları da onlara qoşuldular. Mollaishaqlı kəndinin yaxınlığında “İrəmə” deyilən yerdə erməni hücumu zamanı bir türk çavuşu həlak olur, elə oradaca dəfn edilir. Türklər kəndi azad etdikdən sonra Göyçaya gedən camaat doğma yurda geri dönəndə, görürlər ki, kənddə salamat bina qalmayıb. Ermənilər kəndi talan etmiş, apara bilmədiklərinə od vurmuş, hətta kənd məscidini də yandırmışdılar.

Ermənilərin vəhşilikləri Diyallı kəndindən də yan keçməmişdir. 1918-ci ildə kəndə hücum edən ermənilər qoşununun bir hissəsini Qaraquş dağında yerləşdirərək kəndi atəşə tutmuşlar. Diyallı camaatı türk əsgərləri ilə bigə Qardurmaz dağının ətəklərində mövqe seçərək onları məhv etmişlər. Ermənilər Yası dağı deyilən kəndi də atəşə tutmuşlar. 1918-ci ildə ermənilər Keyvəndi, Pirəliqasım kəndlərinə basqınlar ediblər. Pirəliqasım ilə Keyvəndi arasında Qanlıdərə deyilən bir dərə var. Pirəliqasım kəndinə hücum etmiş ermənilər bu

dərədə dəhşətli qırğın törədərək, dinc və günahsız insanları bura gətirərək, bu dərədəki iri bir daşın üstündə onların başlarını kəsmişlər. Həmin insanlar elə o dərədə basdırılmışdır. Dərədəki həmin daş isə indi də durur. O zamandan indiyə kimi bu dərənin adı Qanlıdərə qalmışdır. İsmayılı ərazisində müqəddəs yer olan Həzrə rayonun mərkəzinə yaxın olan Aşağıbaşda yerləşir. Erməni quldur dəstələrindən biri də bu qəbiristanlıq ərazisində yerləşərək Aşağıbaş əhalisinin evlərini, mal-qaqalarını talan etmişlər. Taladıqları mal-qaranı kəsib Həzrə ərazisində yeyib-içən ermənilər səhər gec oyandıqlarından, köməyə yetmiş türk ordusu onların səhərə planlaşdırdıqları qırğının qarşısını almışdır.

Daşnaklar Quencə kəndində də ağlasığmaz qətlə törətmişlər. Ermənilər kəndə silahlı rus zabitlərinin köməyi ilə hücum etmişlər. Əhali yaşlıların köməyi ilə meşəyə aparılmış və bir müddət orada saxlanmışdır. Ermənilərə qarşı döyüşdə müdrik kənd ağsaqqalı Sirac əfəndi var qüvvəsini camaatın xilas olmasına sərf etmişdir. Ermənilər kəndə top mərmisi atmağa başladıda Sirac əfəndi bir dəstə adamı təhlükəsiz “Dönən yerə” aparmış, yenidən kəndə qayıdaraq başqalarını xilas etməyə çalışmışdır. Türk ordusu hücumə keçib ağır vəziyyətdə olan kəndi xilas etmişdir. Ermənilərin əhalidən aldığı silahlar yenidən kəndlilərə paylanmış və kənd cavanlarına silahdan istifadə qaydaları öyrədilmişdi. Həmin cavanlar sonralar türklərlə birlikdə erməni daşnaklarına qarşı döyüşlərdə iştirak etmişlər. (79,04 aprel 2015)

Yuxarıda qeyd olunan faktlar sübut edir ki, Göyçay döyüşü ərafəsinə və döyüş gedən zaman qəhrəman əsgərlərimiz bir və ya iki cəbhə xətti böyünca deyil, bir neçə istiqamətdə döyüşmüşlər.

“Göyçay döyüşü” kimi bu fəsildə sizə təqdim olunan döyüş, məhz qəza mərkəzi olan Göyçay qəsəbəsi uğrunda gedən ölüm-dirim savaşı haqqındadır.

Göyçay iki geoloji rayona-dağlıq və düzənliyə ayrılır. Düşmənlər Bozdağ-Qaraməryəm tirəsi adlanan dağlıq ərazidən irəliləyərək qəza mərkəzini tutmağa çalışırdılar.

Türk İslam Ordusu komandanının əmrindən sonra 1918-ci il 20 iyun axşamı Göyçay qəsəbəsində Sadıq ağa və qardaşı Həzrət bəyin evində Gəncədən köçürülmüş 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargahı təşkil edildi. (41,s.16)

I Qaraməryəm döyüşünün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında ciddi təhlil olundu. Ordu komandanı Nuru paşa, Müsəlman korpusu komandanı Əlağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargah rəisi Rüşdü bəy vəziyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq və imkanları bütünlüklə səfərbər etmək məqsədilə cəbhə xəttinə gəldilər. Hər şeydən əvvəl, məhəlli komandanlıqlara azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstələrin təşkilini və Göyçay ətrafına göndərilməsini sürətləndirmək göstərişi verildi. Ağdaşdan 2 minlik silahlı dəstənin Göyçaya göndərilməsi qərara alındı. Bunlardan əlavə, Nuru paşa Gəncədən 46-cı və 26-cı taborun, istehkam bölüyünün, dağ toplarının, 9-cu alayın pulemyot bölüyünün və könüllülərin göndərilməsi barədə əmr verdi. Bu işlər iyun ayının 27-nə qədər davam etdirildi. Qafqaz İslam Ordusu qoşunları iyun ayının 28-də bolşevik-daşnak qüvvələri üzərinə hücumla təşəbbüsü ələ almağı planlaşdırırdı. Lakin döyüşə hazırlıq planı iyunun 26-da bolşevik-daşnak qüvvələrinə məlum oldu. Düşmənin üç taboru ayın 27-də səhər saat 6-da Göyçay-Qaraməryəm şosesi boyunca, iki bölük piyada qüvvəsi isə şimaldan hücum keçdi. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin Göyçayın şimalından hücum keçib, Qafqaz İslam Ordusu hissələrini qəfildən mühasirəyə almaq və zərbə vurmaq niyyəti aydın olanda, köməyə gəlmiş azərbaycanlı könüllü qüvvələrinə Veysəlli istiqamətində hücumla başlamaq, düşmənin cinahlardan və arxadan zərbə endirmək və Ağsu-Qaraməryəm yolunu kəsərək, onun geri çəkilməsinə mane olmaq əmri verildi. Saat 10-a yaxın bolşevik-daşnak qoşunlarının 10-cu alayının sol cinahına keçmək təhlükəsi güclənəndə, ehtiyatda saxlanmış 25-ci tabor döyüşə qoşuldu. Göyçayın şimalından bir bölüyə qədər süvari dəstəsi, həmçinin Ağdaşdan gətirilmiş könüllülər, Müsüslü dəstəsindən qüvvələr də 13-cü

alayı sağ cinahına köməyə göndərildi. Nəticədə, Bıgır istiqamətində irəliləyən bolşevik-daşnak qoşunlarının hərəkəti təxminən saat 15.00-da dayandırıldı, hətta 10-cu Qafqaz alayı cəbhəsində əks-hücum üçün yaxşı imkan yarandı. 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığı bu imkandan istifadə edərək, saat 18.00-da hər iki alaya əks-hücum əmri verdi. 10-cu alay əks-hücumla düşmən qüvvələrini 3 kilometr geriye çəkilməyə məcbur etdi. Lakin qaranlıq düşdüyündən alaya əvvəlki mövqelərinə qayıtmaq əmri verildi. İyunun 29-da səhər tezdən davam edən döyüş Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin daha böyük uğuru ilə nəticələndi. Elə ilk anlardan təşəbbüsü ələ alan 10-cu və 13-cü alayın döyüşçüləri düşmənin müqavimətini tamamilə qırdılar. Bolşevik-daşnak hissələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatan döyüşlərin sonunda Qaraməryəmin qərb hissəsi tamamilə, şərq hissəsi isə qismən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin nəzarəti altına keçdi. Həlledici döyüşlərin uğurla başa çatdırılması ordunun şəxsi heyətində qəti qələbəyə inamı daha da artırdı. (7;36; 9,s.137-138)

Göyçay döyüşündə iştirak etmiş, Bıgır kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş qəhrəman türk əsgərlərdən biri Qədir Əfəndi olmuşdu. Rumiyyənin “Şəhid olmuş türk əsgərin adını, silahını və məktubunu daşıyan tovuzlu kim olub?” məqaləsində (Moderator.az, 10.06.2016) Göyçay döyüşündə qəhrəmanlıqlar göstərmiş böyük komandiri Qədir Əfəndi haqqında qısa məlumat var. Qafqaz İslam Ordusuna Tovuzda qoşulan gənclərdən biri 19 yaşlı Ələsgər Musayev olmuşdu. Onu öz bölüyünə qəbul edən Qədir Əfəndi Ələsgəri Çanaqqala qəhrəmanı, şəhid Şaynalıya bənzətdiyinə görə ona Şaynalı Ələsgər adı verir. O, həmçinin Çanaqqala qazisi Əli Dəmirəlin iki tərəfində güzgü düzəltdiyi şəhid tufəngini də Ələsgərə verir. Həmin tufəngdən Göyçay döyüşündə düşməne qarşı istifadə olunur. Çanaqqalada məğlub olmayan, Azərbaycanda zəfər qazanan Qədir Əfəndi Göyçay yaxınlığında Bıgır kəndi ətrafında gedən döyüşdə şəhid olur. Göyçay döyüşlərində qəhrəmanlıqlar göstərmiş Şaynalı Ələsgəri isə Bakı azad edildikdən

sonra Nuru paşa qızıl medalla mükafatlandırır. Sovet hakimiyyəti illərində xalqın qəhrəman oğlu Şaynalı Ələsgər həbs olunsada Qədir Əfəndinin ona verdiyi tufəngi əziz bir yadigar kimi qoruyaraq düşmənə vermir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Göyçay döyüşlərində istifadə olunan, 73 il göz bəbəyi kimi qorunub saxlanılan aynalı tufəngi Şaynalı Ələsgərin qızı Leyla xanım 1991-ci ildə üzə çıxararaq evində atasının şəkli yanına asmışdı.

Göyçay döyüşündə ən böyük çətinliklərdən biri yayın istisində olan dəhşətli susuzluq idi. Tarixən Göyçay qəzasından Bakıya qədər ərazidə əhali əsasən Göyçay, Girdiman, Ağsu, Pirsaat çaylarının suyundan istifadə edirdi. Döyüşlərin getdiyi 1918-ci ilin iyun-iyul ayları həddindən artıq isti keçdiyindən bu çayların suyu da xeyli azalmış, əsgərlərin su ilə təminatında böyük çətinliklər yaranmışdı. Hətta hər iki tərəfdən susuzluqdan və acından əsgərlər arasında ölüm hallarının olmasına aid faktlar da var.

Məsələn, Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa, iyunun 18-də Göyçayda meydanda toplaşmış camaata demişdir: “Azərbaycanı və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edə bilmirsinizsə, heç olmazsa, əsgərlərin ərzaq və sularını daşıyın. Bu qızmar istidə döyüşən zabıt və əsgərlərdən bir çoxu susuzluqdan ölmüşlər.” (41,s.16-17)

Bu faktlar qəhrəman əsgərlərimizin hansı çətinliklərlə üzləşdiklərini əyani şəkildə göstərir.

Əsgərlərin susuzluqdan əziyyət çəkməsi sovet tarixşünaslığında da öz əksini tapıb. Sovet tarixşünaslığında qeyd olunur ki, “ərzaq çatışmırdı. Çörək və su yox idi. Əsgərlərin böyük hissəsinin silahı və paltarıda yox idi. Əsgərlərin gündəlik ərzağı quru üzüm qalıqlarından və 8-10 qozdan ibarət idi. (64,s.20)

Bolşevik-daşnak dəstələrinin komandiri Q.Korqanov yazırdı: “Göy-

çay ətrafında iyunun 27-dən 30-na qədər davam edən dörd günlük döyüş başa çatdı... Döyüşlər çox dəhşətli, əlbəyaxa süngü hücumu ilə baş verdi. Dözülməz istilər və əsgərləri su ilə təmin etməyin mümkün olmaması onların bayılma vəziyyətinə düşməsinə səbəb olurdu.” (73)

Göyçay döyüşləri ərəfəsində və qanlı döyüşlərin getdiyi vaxt Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan könüllülərinin təchizatına yaxından köməklik etmiş Göyçayın adlı-sanlı şəxsiyyətlərindən biri, Qaramanlı Hacı Rəhim Əfəndi (1862-1924) olmuşdu. Görkəmli din xadimi, maarifçi və xeyriyyəçi kimi regionda məşhur olan Hacı Rəhim Əfəndi Qafqaz İslam Ordusu Göyçaya gələndə 56 yaşı ağsaqqal kimi yerli əhalidən könüllülərin toplanmasında, döyüşlərin təşkilində, ordunun ərzaq və su ilə təchizatında mühüm rol oynamışdı. O, Göyçayın nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan Sadıq ağa, Həzrət bəy kimi şəxsiyyətlərlə birlikdə yaralıların müalicəsi və Ucar stansiya vasitəsilə Gəncəyə daşınmasında, şəhidlərin dəfnində bir din xadimi kimi iştirak etmişdi.

Hacı Rəhim Əfəndi məscidi

Onun Qaraman kəndində öz hesabına, 1898-1900-ci illərdə tikdirdiyi məsciddə yerli əhali ilə yanaşı, qardaş türk əsgərləri də ibadətlə məşğul olmuşlar. Qaramanlı Hacı Rəhim Əfəndinin Göyçayda həyata keçirdiyi çoxsaylı xeyriyyəçilik işlərini yerli əhali heç zaman unutmamış, yaşlı nəslin yaddaşlarında qorunub saxlanmışdır.

27-28 iyunda Göyçay istiqamətində gedən gərgin döyüşlər nəticəsində düşmən 3 km geri oturduldu. Bu istiqamətdə Əlikənd və Veysəli azad edildi. Göyçay döyüşü 16-18 iyun 1918-ci il tarixində düşmən tərəfindən işğal edilmiş Qaraməryəmin azad olunması üçün əlverişli şərait yaratdı.

II QARAMƏRYƏM DÖYÜŞÜ (29 İYUN -2 İYUL 1918-Cİ İL)

Qəza mərkəzi Göyçaydan şərqə doğru 29 iyun 1918-ci il tarixdə, səhər tezdən Göyçay-Qaraməryəm cəbhəsində döyüş başlandı. Bu döyüşü şərti olaraq II Qaraməryəm döyüşü də adlandırmaq olar. II Qaraməryəm döyüşü Qafqaz İslam Ordusunun tam tərkibdə girişdiyi ilk döyüş idi. 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanı Mürsəl paşanın verdiyi raportda 10-cu və 13-cü alayların şiddətli hücumu ilə önündəki düşmənin hər tərəfdən geri çəkilməsi və dəstələrimiz tərəfindən təqib olunması qeyd olunurdu. Həmin gün səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusunun 10-cu və 13-cü alayının döyüşçüləri Qaraməryəmdə möhkəmlənən düşmənin müqavimətini qıra bildilər. (41,s.18)

İyunun 30-da düşmən qüvvələri Qaraməryəmdən şərqə doğru geri oturduldu. Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin irəli hərəkətinə uyğun olaraq 5-ci firqə qərargahı 1 iyul 1918-ci il tarixdə Göyçaydan Qaraməryəmə doğru şose yolu üzərindəki Qarayazı kəndinə köçürüldü. Lakin iyulun 1-də bolşevik-daşnak hərbi hissələrindən biri Göyçaya soxulmağa imkan tapdı. Bu barədə erməni Əmirov iyulun 1-i axşam Bakıya S.Şaumyana teleqram göndərdi. Lakin elə həmin gün Türk-Azərbaycan qoşunları yenidən Göyçayı azad etdi. Düşmən geri çəkilməyə məcbur oldu. (10,103-109;41,s.19-20)

Digər mənbədə bu hadisə belə şərh edilir: “İyun ayının 30-da erməni Əmirovun rəhbərliyi altında olan 1000 nəfərlik silahlı dəstə gözlənilmədən qoşunlarımızın arxasında olan Göyçaya daxil oldu və qəsəbənin şimal hissəsini işğal etdi. Hadisənin ciddi həyəcan doğuran səbəbi ondan ibarət idi ki, Qafqaz İslam Ordusunun bölgədə olan bütün qüvvələri Qaraməryəm ətrafında idi və heç kəs gözləməirdi ki, bolşevik-daşnak qüvvələri gecə ikən, çətin dağ yolları ilə bu qədər yolu qət edərək Göyçaya girə bilər. Digər həyəcan doğuran məsələ isə ondan ibarət idi ki, Qaraməryəmdən müəyyən qüvvələrin geri

çəküməsi cəbhənin boşaldılması demək olardı, bu isə xoşagəlməz fəsadlarla nəticələnərdi. Göyçayda vəziyyətin mürəkkəb olaraq qaldığı bir vaxtda Qazaxdan gəlmiş olan süvarilərin Əmirovun qüvvələrinin müqavimətinə davam gətirməyərək dağıldığı barədə məlumat alındı. Çox güman ki, gecə ikən Göyçaya çatan və kifayət qədər istirahət edə bilməyən Qazax süvariləri çoxsaylı qoşunun qarşısını ala bilməyərək geri çəkilməli olmuşdu. Ancaq iyulun 2-də Nuru paşa Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında Qazax süvarilərinin mübarizliyini və əzmkarlığını təqdir edirdi. Ola bilsin ki, Qazax süvariləri sonradan 5-ci firqənin bölmələri və Göyçaya gəlmiş Azərbaycan könüllüləri ilə birlikdə yenidən döyüşə girmiş və nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirmişdilər.

Nuru paşa son günlər ərzində əldə edilmiş uğurların itirilməsinə yol verməmək üçün qətiyyətli tədbirlərə əl atdı. Cəbhə xətti ilə əlaqə saxlayaraq vəziyyəti ətraflı öyrəndi, sonra isə yaranmış təhlükənin aradan qaldırılması üçün Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi Nazim bəyi yenidən bölgəyə göndərdi. Nuru paşa bir daha yüksək çeviklik nümayiş etdirdi. Gəncə ətrafında toplaşmış olan Azərbaycan könüllülərini də Nazim bəylə təcili şəkildə Ləkiyə yola saldı. Nuxadakı miralay Yusif bəyə göstəriş verdi ki, orada toplamış olduğu çoxsaylı dəstəsi ilə Qumtax-Padar istiqamətində hərəkət etsin. Yusif bəy Nuxaya gələrək burada müdafiə dəstələrinin təşkilinə öz köməyini göstərdi. Sonra Gəncə ətrafında toplaşan könüllülərə də Göyçaya doğru hərəkət etmək tapşırıldı. Bu qüvvələr hamısı azərbaycanlılar arasından toplanmış könüllü dəstələr idi. Nazim bəy qısa vaxtdan sonra Ləki stansiyasına gəlib həm Göyçayla, həm də Ucarla əlaqə yaratdı. Gəncədən gəlmiş və Ucarla olan könüllü dəstələrin Göyçaya göndərilməsini təşkil etdi. Sonra Ağdaşa yollanaraq orada mövcud olan könüllüləri faytonlarla Göyçaya göndərdi. Gördüyü bütün işlər barədə Nazim bəy dərhal Nuru paşaya məlumat verdi. Ağdaşda yerli əhalidən toplanan qüvvələrin, habelə Gəncədən Ucara gətiril-

miş olan könüllü dəstələrin Göyçaya yola salınmasını təşkil edəndən sonra Nazim bəy Nuru paşaya ikinci bir raport göndərdi. Həmin raportda Nazim bəy Ağdaşdan faytonlar ilə piyada və ayrıca olaraq süvari qüvvələrinin Göyçay istiqamətində göndərildiyini, yüzbaşı Haqqı əfəndinin komandası altındakı atlıların da Ucardan Göyçaya hərəkət etdiklərini bildirdi. Gün ərzində elə bir çeviklik göstərildi ki, daşnak silahlıların gözləmədiyi halda qısa müddət ərzində Göyçaya kifayət qədər qüvvə cəmləşdirildi. Erməni Əmirov öz tör-töküntüləri ilə Göyçayı tərk etməyə və gəldikləri kimi də geri qaçmağa məcbur oldu. Beləliklə, iyunun 27-30-u arasında Göyçay və Qaraməryəm ətrafında baş verən döyüşlər Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin qələbəsi ilə başa çatdı və bu döyüşlərin nəticələri Nuru paşanı da ümumən razı saldı. Bolşevik-daşnak qoşunları Ağsuya doğru sıxışdırıldı. Bolşevik-daşnak qüvvələri bu döyüşlərdən sonra bir daha hərbi təşəbbüsü əsaslı şəkildə ələ ala bilmədilər və burada düçar olduqları uğursuzluq onların tam məğlubiyyətinə gətirib çıxardı." (38,s.79-95)

Düşmən Qaraməryəmdən geri oturdulsa da Göyçayın şimalındakı erməni kəndlərinə nəzarət etmədən düşməni bu mövqelərdən çox da uzaqlaşdırmaq olmazdı. Komandanlığın planına görə Qaraməryəm-Qarayazı xəttinin ələ keçirilməsindən sonra düşmənin Kürdəmirdən geri çəkilməyi, Göyçayın vəziyyətinin düzəldiləcəyi, Göyçayın şimalından şərqə qaçan düşmən qüvvələrinin geri çəkilmə xəttinin kəsilərək əsir alınacağı, vəziyyət əlverişli olduğu təqdirdə Müsüslü dəstəsinin hücumu keçəcəyi nəzərdə tutulurdu.

1918 il iyulun 1-də 4 günlük gərgin, ölüm-dirim savaşında cəbhənin taleyi həll olundu. Göyçay altındakı döyüşdə bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncəyə yürüşünün qarşısı alındı. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində hərəkəti başlandı.

Əvvəlcədən İvanovka istiqamətində Kürdəmaşı kəndində yerləşdirilmiş 10-cu Qafqaz alayından bir tabur piyada və iki dağ topu 1918-ci ilin 2 iyulunda İvanovkaya doğru hərəkətə keçdi. Yolu üzərin-

dəki düşmən qüvvələrini əzərək irəliləyən dəstəni İvanovka əhalisi ağ bayraqa qarşıladı. Həmin gün ermənilər yaşayan Bozavand və Kirdadul kəndləri tutulmuş, buradakı quldur dəstələri Əmirvan və Bəylərkənd istiqamətinə çəkilməmişdi. (41,s.19-20)

Bu zaman rus kazakı polkovnik Biçeraxov 1918-ci il iyulun 2-də 1500 nəfərlik hərbi qüvvəsi ilə Ənzəlidən gəmilərlə Bakının cənubundakı Ələt qəsəbəsinə gələrək bolşevik- daşnak qüvvələrinə rəhbərlik etməyə başlayır. Onun gəlişi ilə cəbhədə vəziyyət daha da gərginləşir.

İyul ayının 7-də döyüşlər artıq Kürdəmir ətrafında aparılırdı. Qafqaz İslam Ordusunun hərbi gücü və texniki imkanları Biçeraxovun zirehli avtomobilləri ilə silahlanmış bolşevik hissələrinin müqavimətini qırmağa kifayət etmədi. Üç gün aparılan çətin döyüş əməliyyatları tərəflərə böyük itkilər hesabına başa gəlsə də, Qafqaz İslam Ordusu daha əzmlə mübarizə aparırdı. İyul ayının 10-da azərbaycanlı podpolkovnik, Müsüslü dəstəsinin komandanı Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altındakı hərbi hissənin də Kürdəmir istiqamətində hərəkətə keçməsi bolşevik qüvvələrinin müqavimətini qırdı və iyul ayının 11-nə keçən gecə Kürdəmir işğaldan azad edildi. Bu ağır döyüşdən sonra Biçeraxovun komandanlığı altında bolşevik qüvvələri zirehli avtomobillərin müşayiəti ilə Karrar stansiyasına doğru geri hərəkət edərək müdafiə mövqeyinə çəkildi. Qafqaz İslam Ordusu bu döyüşlərdə 28 min güllə və 87 mərmir işlətməmişdi. Əllərində yetərincə hərbi imkanları olmayan milli ordu döyüş sursatından qənaətlə istifadə edir, çox zaman isə əlbəyaxa hücumlardan yararlanırdı. Sursat yoxluğundan başqa, türk birliklərinin vahid mərkəzdən idarə olunmasında problemlər də var idi. Kürdəmirin azad olunması Qafqaz İslam Ordusunun möhkəmlənməsinə, döyüş əzminə kömək etdi və əsgərlərin qələbəyə ümidini artırdı. Ağsu istiqamətində gedən döyüşlərdə də düşmən məğlub edildi. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Şaumyan Leninə teleqram göndərərək cəbhədə durumun onlar üçün ağır olduğunu bildirmiş, yeganə çıxış yolu kimi Moskvadan kömək

göndərilməsini xahiş etmişdi. Karrar stansiyası uğrunda döyüşlər iyulun 12-də başladı və iki gün sonra Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatı nəticəsində azad edildi. (4, s.23)

Göyçaydan başlanan uğurlu hərbi əməliyyat sentyabrın 15-də Bakının düşməndən azad edilməsi ilə başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı Gəncədən Bakıya köçəndən sonra Göyçay qəzasının sosial inkişafına diqqət artırıldı. Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il noyabrın 3-də Göyçay şəhərində realnı məktəb açmaq üçün qanun qəbul etdi. Bu məqsədlə müvafiq maliyyə vəsaiti də ayrıldı. 1920-ci il martın 4-də Göyçay şəhərinin seldən qorunması üçün qanun layihəsi hazırlandı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu nəzərdə tutulan bütün bu tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi. (9, s.427-429; 35)

T.e.d., prof. Solmaz Rüstəmovə-Tohidi Göyçay döyüşünün əhəmiyyətini aşağıdakı kimi dəyərləndirmişdi: "Bakının azad olunması uğrunda türk və azərbaycanlı hərbi birləşmələrdən ibarət olan Qafqaz İslam Ordusu ilə rus-erməni qüvvələrindən yaradılmış Bakı Sovetinin Qırmızı Ordusu arasında başlanan və üç aydan artıq dəyişkən uğurlarla davam edəcək müharibənin ilk döyüşü Göyçay yaxınlığında baş tutur. Qızıl Ordunun qarşısını Göyçay bölgəsində kəsmək qərarı ən əvvəl hərbi meydanını Gəncə quberniyasının hüddudlarından kənara çıxarmaq niyyəti ilə, həm də Gəncəyə doğru hərəkət edən bolşevik qoşunlarının dəmir yoluna hakim olmaları, eləcə də qarşıda heç bir əngəl görməməsi ilə şərtlənirdi. Bu bölgənin strateji əhəmiyyət daşıdığını və Gəncə üçün əsl təhlükənin məhz Göyçay yaxınlığındakı düşmən qüvvələrindən gələcəyini hesab edən Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşa yenidən Qazax bölgəsinə daxil olmuş türk alayına, uzun bir yol gələn əsgər və zabitlərə dincəlmək imkanı belə vermədən Ağstafadan qatarla Ucara, oradan da Göyçaya göndərirdi... Qaraməryəm ətrafındakı qələbə Qafqaz İslam Ordusunun ilk böyük uğuru sayılmaqla Bakının azad edilməsi yolunda aparılan son

dərəcə ağır, itkilərlə dolu, lakin şərəfli qalibiyyətin başlanğıcı oldu.” (80, 21 oktyabr 2016)

Göyçay döyüşünün Azərbaycanın dövlətçilik tarixində çox böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Bunlar fikrimizcə, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Göyçay döyüşündəki qələbə bolşevik, erməni-daşnak qüvvələrinin yerli müsəlman əhaliyə qarşı 1918-ci ilin martında başladığı və 1918-ci ilin 27 iyununa qədər davam edən soyqırımın qarşısını aldı;

- Göyçay döyüşündəki qələbə şərqin ilk demokratik Respublikasının beşikdəcə boğulmasına imkan vermədi. (Göyçay döyüşündə düşməyə sarsıdıcı zərbə vurulmasaydı, 28 may 1918-ci ildə elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir ay keçməmiş Gəncənin düşmən tərəfindən işğalı ilə süquta uğraya bilərdi);

- Göyçay döyüşündəki qələbə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrünü uzatmaqla onun dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına şərait yaratdı;

- Göyçaydakı qələbə Azərbaycanda marağı olan Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və s. dövlətlərin planlarını alt-üst etdi;

- Göyçaydakı qələbə Bakının azad edilməsinin əsasını qoydu;

- Göyçay döyüşündəki qələbə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mənəvi birliyi, qardaşlığı daha da möhkəmlətdi;

- Göyçay döyüşündəki qələbə xalqın mübarizlik, döyüş ruhunu özünə qaytardı, ordu quruculuğunda mühüm rol oynadı;

- Göyçaydakı qələbə xalqın vətənpərvərlik hissəsinin, milli şüurunun, milli birliyinin daha da inkişafına səbəb oldu;

- Göyçay döyüşündəki qələbə Çar Rusiyası dövründə Azərbaycan adının şüurlardan silinməsi prosesinin qarşısını aldı. Vətənin adının özünə qaytarılması prosesini möhkəmlətdi;

- Göyçay döyüşündəki qələbənin yaratdığı beynəlxalq əlverişli mühit 27 aprel 1920-ci il tarixdə Azərbaycanı işğal edən Sovet Rusiyasının XI ordusunun Azərbaycan adının üstündən xətt çəkməsinə

imkan vermədi. İşğalçı saxta da olsa “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarından istifadə etməyə məcbur oldu;

- 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə dövlətçiliyin bərpası ilə yaranmış Azərbaycan Respublikasının adında da vətənin adının olması Göyçay döyüşündəki qələbənin nəticəsində mümkün olmuşdur. (Yəni bu qələbə olmasaydı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü daha da qısa olar və Cümhuriyyət dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaya bilərdi. Onda bolşeviklər 27 aprel 1920-ci il işğalından sonra çar Rusiyasında olduğu kimi Azərbaycan adını bütün sənədlərdən və şüurlardan silə bilərdilər.)

Göyçaylı general Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadə

Göyçay döyüşünün iştirakçıları olmuş qəhrəman əsgər və zabitlər haqqında çox az yazılıb. Belə görkəmli şəxsiyyətlərdən biri göyçaylı general Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadədir.

Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadə 1865-ci ildə Göycayda anadan olub. Orta təhsilini Bakıda realni məktəbdə alıb. 1882-ci ildə realni məktəbi bitirən M.S.Ağabəyzadə, sonradan təhsilini Peterburq Hərbi-Piyada və Artilleriya məktəbində davam etdirir. Hərbi Nazirliyin Baş qərargahının Şərq dilləri üzrə kursunu qiyabi oxuyur. 1886-ci

ildə bu məktəbi bitirən Sadıq bəy Ağabəyzadə həmin ildə Mixaylovski artilleriya məktəbinin üçüncü kursuna dinləyici kimi daxil olur.

Podporuçik rütbəsi alan S.Ağabəyzadə 1899-1913-cü illərdə Türküstan diyarının Aşqabad qarnizonunda hərbi xidmət etmişdir. S.Ağabəyzadə Sankt-Peterburqda Şərq dilləri İnstitutunu bitirmişdir.

Elmə, biliyə, təhsilə böyük marağı olan M.S.Ağabəyzadə biliyini daha da təkmilləşdirmək üçün təcrübə keçməyin vacib olduğunu anlayır. O, bir zabit kimi xidməti fəaliyyətə başlamağı məqsədəuyğun sayaraq, əvvəl Rusiya ordusunun Qafqazdakı artilleriya bölmələrində, sonra isə Türküstan və Zakaspi vilayətlərinin hərbi hissələrində xidmət etməyə başlayır.

1913-cü ildə M.S.Ağabəyzadəyə general-mayor rütbəsi verilib. General-mayor rütbəsində Sadıq bəy təqaüdə çıxaraq Göyçaya, valideynlərinin yanına gəlir və orada yaşamağa başlayır. O, bir müddət Göyçayda yaşadıqdan sonra, orada məktəb açmaq fikrinə düşür. Hazırlıq ərəfəsində I Dünya müharibəsinin başlanması Sadıq bəyin arzusunu yarımçıq qoyur. Sadıq bəy 1914-cü ildə təkrar orduya çağırılır və Qafqaz döyüşlərində iştirak edir. 1916-cı ildə Ukrayna cəbhəsinə yollanır. Dörd il orduda xidmət etdikdən sonra 1918-ci ildə yenidən Göyçaya qayıdan Sadıq bəy təqaüddə olduğu illərini valideynlərinin yanında keçirmək istəyir.

Şərqşünas alim, pedaqoq, hərbi general-mayor Məhəmməd Sadıq bəy İsmayıl oğlu Ağabəyzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 21 döyüş generalından biri olmuş, daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmiş, bu dövrdə polis işçisi rütbələrinin təsnifat sistemini işləyib hazırlamışdır. S.Ağabəyzadə 1918-1920-ci illərdə daxili işlər orqanlarının təşkil edilməsində fəallıq nümayiş etdirir və ölkə daxilində nizam-intizam, qayda-qanun yaradılmasında, daxili işlər orqanları strukturunun formalaşdırılmasında, kabinetin fəaliyyətinin təşkilində yaxından iştirak edir. Azərbaycanda hökumət qurulandan sonra o, bu hökumətin daxili işlər nazirinin müavini vəzifə-

sinə təyin edilir və bu vəzifəni 1918-ci ilin 23 oktyabrından 1919-cu ilin dekabr ayına qədər icra edir. Sadıq bəy Ağabəyzadə 1919-cu ilin oktyabrın əvvəllərində yeni hökumətin tapşırığı ilə Batumi şəhərində ABŞ prezidentinin şəxsi nümayəndəsi Ceyms Xarbotu qarşılayır. Oktyabrın 4-dən 10-na kimi prezidentin nümayəndəsini müşayiət edərək onu mühafizəçi ilə təmin edir. Bakıda H.Z.Tağıyevin qonağı olan Xarbotun şərafinə təşkil olunmuş ziyafətdə, qonaq Sadıq bəyin şəninə xüsusi sağlıq söyləmiş və Sadıq bəyi yüksək intellektual xüsusiyyətə malik bir insan kimi dəyərləndirmişdir.

Hərtərəfli biliyə, intellektual səviyyəyə və təhsilə malik olan Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadə sonralar Şərq dillərindən dərslər də deyir. Yəni, fars, ərəb, türk dilləri (müasir və qədim osmanlı dilləri), ərəb qrammatikası, islamşünaslıq üzrə fənləri, müsəlman paleqrafiyası və epiqrafiyası fənlərini də tədris etmişdir. O yazdığı “Türkmenşkiy dialekt” kitabına görə Buxara əmirinin xüsusi mükafatına layiq görülüb.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti süqut etdikdən və bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Ağabəyzadə Türkiyəyə mühacirət edir və bir müddət İstanbulda yaşayır. O, İstanbulda əmisi oğlu Əlibəy Hüseynzadə ilə görüşür. Sadıq bəy 1921-ci ildə Fransaya köçərək orada yaşayır, iki il Sorbonna şəhərində fars və türk dillərindən (Şərq dilləri) dərslər deməyə başlayır. Alim, Parisdə yaşadığı illərdə sevimli həyat yoldaşı Gülya xanımı itirir və onu Parisin müsəlman qəbiristanlığında dəfn etdikdən sonra orada qalmaq istəmir. 1927-ci ilin fevralında Ziqmunt Smoqjevskinin dəvəti ilə Ukraynanın Lvov universitetinə Şərq dilləri fakültəsinə professor kimi dəvət edilir. Lvov şəhərinə köçən M.S.Ağabəyzadə Lvov universitetində 17 il işləyir. O, əvvəl Lvov universitetində fəlsəfə fakültəsində işləyir, az sonra isə Lvov ali ticarət məktəbində türk, fars və ərəb dillərindən dərslər deyir və eyni zamanda da polyak və ukrayna dillərini öyrənir. Sadıq bəy Ağabəyzadə Ziqmunt Smoqjevski, V.Ko-

tviglə birlikdə şərqşünaslıq məktəbinin təşkil edilməsində bilavasitə yaxından iştirak edib. Bu məktəb sonralar Lvovsko-Peterburqskiy adlandırılır. Sadıq bəy Ağabəyzadənin Ukraynada şərqşünaslıq elminin inkişafında xüsusi xidməti olub.

Böyük elmi yaradıcılığı olan Sadıq bəy Ağabəyzadə polyak dilində özünün bir türk dili dərsliyini, 1932-ci ildə elementar ərəb dili qrammatikası (fonetika və morfolojiya) dərsliyini nəşr etdirmişdi.

Ukraynada böyük nüfuza sahib olan Sadıq bəy Ağabəyzadə Böyük Vətən müharibəsi zamanında alman-faşist işğalçıları tərəfindən sıxışdırılır. Hörmətli alimi evindən çıxararaq heç bir şəraiti olmayan zirzəmi tipli evdə yerləşdirirlər. Yaşının ahıl çağında soyuqlayan Sadıq bəy ağır xəstələnir və 9 oktyabr 1944-cü ildə Lvov şəhəri alman işğalçılarından azad edildikdən sonra gözlərini əbədi olaraq yumur. Lvov şəhərində dəfn olunan Sadıq bəy Ağabəyzadənin məzarı hal-hazırda həmin şəhərin Liçakovski qəbristanlığının 84-cü sırasındadır. Orada yaşayan azərbaycanlılar vətənin ləyaqətli övladı general-mayor Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadənin məzarını tez-tez ziyarət edir və qəbrini çiçəklərlə bəzəyirlər.

Ukrayna torpağında Lvov şəhərinin küçələrindən biri Sadıq bəy Ağabəyzadənin adını daşıyır.

Generalın fəaliyyəti, xüsusilə də Göyçay döyüşlərində iştirakı haqqında hələlik əlimizdə səmərəli mənbələr olmasa da, onun bu döyüşlərin fəal iştirakçılarından biri olması ehtimalı böyükdür. General haqqında Pərixanım Mikayılqızının məqaləsində (2016 <http://presarxiv.gov.az/>) və biblioqraf G. Bədirovanın 2016-cı ildə yazdığı "Göyçaylı generallar" kitabında M.S.Ağabəyzadənin Göyçay döyüşündə iştirakı haqqında fikirlər səslənməsə də onun tərcümeyi-halındakı faktlar bu ehtimala əsas verir. Həmin yazılarda qeyd olunan "1916-cı ildə Ukrayna cəbhəsinə yollanan Sadıq bəy bu müharibə bitdikdən sonra doğma eli Göyçaya qayıdır. Dörd il orduda xidmət etdikdən sonra 1918-ci ildə yenidən Göyçaya qayıdan Sadıq bəy təqa-

üddə olduğu illərini valideynlərinin yanında keçirmək istəyir” kimi faktlar deməyə əsas verir ki, Göyçaylı general bu döyüşdə fəal iştirak edib. Çünki 1918-ci ildə yenidən Göyçayda yaşayan peşəkar hərbiçinin öz doğma şəhəri uğrunda qanlı döyüşlər getdiyi bir vaxtda bu hadisələrdən kənarda qalması qeyri-mümkün idi. Onun məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 21 döyüş generalından biri kimi tarixə düşməsi də məhz bu xidmətlərin nəticəsidir. Fikrimizcə M.S.Ağabəy-zadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər haqqında tədqiqatların davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac var. Məhz bu tədqiqatlar nəticəsində Göyçay uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərmiş çoxlu sayda şəxsiyyətləri üzə çıxarıb, xalqa təqdim etməklə yanaşı, Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrini də zənginləşdirmək olar.

GÖYÇAY DÖYÜŞLƏRİ HAQQINDA ŞİFAHİ TARİX

Musa Yaqub: Anamın anasının Göyçay döyüşü, ermənilərin Göyçay və ətraf ərazilərə hücumları haqqında söylədiklərindən bəzi fikirlər yadımda qalıb. İndi İsmayılı rayonunun ərazisində yerləşən, əvvəllər isə Göyçay qəzasının ərazisində olan ermənilərin yaşadıkları kəndlər var idi. Bunlar Kəlvənd, Gənzə, Soltankənd, Qalakənd, Ruşan, Tubu kənd, Keyvəndi, Keşqurd kəndləri idi. Müsəlman əhaliyə qarşı qatı cinayətlər etmiş Əsiryan, Əmiryan Keşqurd kəndindən idi. Ermənilərə qarşı döyüşlərdə Lahıc misgərlərinin düzəltmələri toptardan istifadə olunurdu. Ermənilər Buynuz kəndinə hücumla keçərkən kənd əhalisi evlərini tərk edərək Baba dağı istiqamətində irəliləyiblər. Bir gecə Sığnaq adlı yerdə daldalandıqdan sonra təhlükə sovuşduğu üçün kəndə qayıdılar. Qafqaz İslam Ordusu bu ərazilərə gələrkən ermənilər qorxudan əsməyə başlamış, kənd əhalisi sırayı erməniləri qorumuşlar. Hətta Qalagahdan ermənilər qaçarkən kənddə qalmış 4 azyaşlı erməni qızını yerli əhali qorumuşdur. Onlardan ikisi Qalaçıq, ikisi isə Çayqovuşan kəndlərində yaşamış, həddi-buluğa çatdıqdan sonra müsəlmanlarla ailə qurmuşlar. Həmin ailələrin övladları bu gün də öz kəndlərində firavan yaşayırlar. Tarixən xalqımıza qarşı qatı düşmənçilik edən, dəfələrlə müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirən ermənilərə qarşı bu cür davranış Azərbaycan xalqının əsil hümanizm, insanpərvərlik, tolerant xalq olduğunu bir daha sübut edir.

Cəbrayıl Usubov – general-mayor: Mən kəndimizin yaşlı əhalisindən, xüsusilə də atamın və babamın xatirələrindən Qafqaz İslam Ordusunun Kürdəmir istiqamətində göstərdiyi qəhrəmanlıqlar barədə çox eşitmişəm. Mənim adım da həmin hadisələrin şahidi olmuş Cəbrayıl babamın şərəfinə qoyulub. Kürdəmir və ətraf ərazilər 1918-

ci il hadisələrinin getdiyi qaynar nöqtələrdən olub. Kürdəmirin yerləşdiyi ərazi strateji cəhətdən çox əlverişli olduğundan düşmən bura xüsusi diqqət verirdi. O, zaman Kürdəmir Göyçay qəzasının ərazisində yerləşirdi. Düşmən qəza mərkəzi olan Göyçayın üzərinə hücum keçmək üçün ilk növbədə Kürdəmir və onun ətrafını işğal etməli idi. Yaxın ərazilərdə yaşayan əhalinin gözünü qorxutmaq, onların müqavimət əzmini qırmaq üçün bolşevik-daşnak qüvvələri Kürdəmirdə 1918-ci ilin mart qırğınlarının davamı olan iyun qırğınlarını həyata keçirmişdi.

Bizim Kürdəmirin Atakişilər kəndində XX əsrin əvvəllərindən qalmış böyük evimiz, geniş həyətimiz olub. Bu kənd Kürdəmir ilə Ağsu arasında yerləşir. Mən özüm də həmin evdə yaşamışam, lakin 1972-ci ildə ev tam köhnəldiyinə görə sökülüb. Qafqaz İslam Ordusu döyüşə-döyüşə düşməni geri oturdaraq bizim kəndi azad etdik-

Hacı Hətəmlidə türk əsgərlərinin dəfn olunduğu tut ağacının qarşısı

dən sonra Ordunun komandanı Nuru paşanın qərargahı həmin evdə yerləşmişdi. Bunu sübut edən çoxlu sayda faktlar var. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, o zaman bizim çoxlu sayda mal-qaramız olsa da qonşumuz Xankişi də vəziyyət ağır olduğundan mal-qarasını bizim həyətdə saxlayırmış. Bir gün oğlu atasına deyəndə ki, gedək mal-qaramızı Cəbrayıl kişinin həyətinədən götürək, Xankişi oğluna belə cavab verib: “O həyat “Karsın qalasıdır”. Ən etibarlı yer oradır. İnşallah vəziyyət düzələndən sonra gedib götürərik.

Bizim kənd istiqamətində axıncı döyüş Şıxımlı kəndi uğrunda olub. Bu döyüşdə iki türk əsgəri şəhid olub, 3 əsgər yaralanıb. Şəhidlərin dəfnində qadınlar ağlayanda, türk zabiti onlara bildirib ki, onlar türk torpağı uğrunda şəhid olublar. Şəhidlər üçün ağlamaq yox, onlarla fəxr etmək lazımdır.

Bolşevik-daşnak dəstələri Kürdəmir və ətraf kəndlərin ərazisinə hücum keçərkən əhalinin böyük bir hissəsi Mollakənd tərəfdə “Musa körpüsü” adlanan yerə və Qarasuya tərəf qaçaraq çanlarını qurtarmışlar. Həmin dövrdə Kür çayı daşarkən həmin ərazinin bir hissəsini, Muradxanlı tərəfi su basması nəticəsində gölməçələr və qamışlıq əmələ gəlirdi. Həmin ərazidə Axmaz adlanan yerdə bataqlıq və sıx qamışlıq olduğundan əhali orada gizlənmiş, düşmən qüvvələri isə həmin əraziyə girməyə cürət etmədiyindən geri qayıtmışdır.

Qafqaz İslam Ordusu vəziyyətin ağırlığına və bir çox problemlərə baxmayaraq yerli əhaliyə qarşı humanistcəsinə, doğma münasibət bəsləmiş, onların maddi cəhətdən zərər çəkməsinə imkan verməmişdir. Babam deyirdi ki, o zaman türk ordusunun topları və əsgərləri daşımaq üçün ata, arabaya, faytona, qoşqu üçün mal-qaraya böyük ehtiyacı var idi. Onlar bu problemin həllini çox ədalətli şəkildə tapmışdılar. Yəni atını, arabasını, qoşqu heyvanını istifadə üçün verən kəndli Türk ordusu ilə birlikdə müəyyən məntəqəyə qədər gedər, həmin məntəqədə yeni vasitə tapılan kimi, həmin şəxslər öz mallarını götürərək geri qayıdırdılar. Fikrimcə yalnız yerli xalqa doğma münas

sibət bəsləyən ordu bu cür hərəkət edə bilirdi. Bu kimi faktlar sübut edir ki, döyüşlərin getdiyi ən qızgın çağlarda, ölüm-dirim savaşında da türk ordusu daim yerli əhalini düşünmüş, onların zərər çəkməməsi üçün mümkün olan hər şeyi etmişdi.

Müslüm Məmmədov-Kürdəmirin millət vəkili, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı (AŞPA) nümayəndə heyətinin üzvü: Kürdəmir Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Rayonun Sığırılı kəndi ərazisində yerləşən “Qaratəpə” yaşayış yeri və qəbiristanlıq ilk orta əsrlərə aiddir. Ərəbqubalı kəndi ərazisində “Şəhərgah” yaşayış məntəqəsində IX-XI əsrlərdə Şirvan adlı şəhərin qalıqları olduğu ehtimal olunur.

XX əsrin əvvəllərində Kürdəmir kapitalizmin sürətlə inkişaf etdiyi əyalətlərdən biri idi. Həmin dövrdə burada çoxlu sayda emal və ticarət müəssisələri, qonaqlara xidmət edən çoxlu sayda yeməxana, çayxana, mehmanxana və s. mövcud olmuşdur. Şimaldan cənuba, şərqdən qərbə gedən yolların kəsişməsində, Bakı-Batumi neft kəmərinin, Bakı-Tiflis dəmir yolunun üzərində yerləşən Kürdəmir Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin hədəflərindən biri idi.

1918-ci ildə Kürdəmir döyüşlərin getdiyi ən qızgın məntəqələrdən biri olmuşdur. Hadisədən bir il qabaq Kürdəmirdə yerləşən çar hərbi qarnizonundan ermənilərin silah-süursat almalarına, hətta gizli şəkildə qəsəbədə yerləşən zavodda silah istehsal edərək gələcək faciələrə hazırlıq görmələrinə aid faktlar var.

1917-ci il fevral-burjua inqilabından sonra Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətdən devrilməsi və 1917-ci ilin oktyabr çevrilişi ilə bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə regionda ictimai-siyasi vəziyyət həddindən artıq mürəkkəbləşmişdi. Bu vəziyyətdən bolşevik-erməni birləşmələri sui-istifadə edərək Azərbaycanın sərvətlərinə sahib olmağa çalışırdılar.

Bu yolda onlar maneə kimi Azərbaycan xalqını görür və buna görə də planlı şəkildə soyqırırma hazırlaşırdılar.

1917-ci ilin dekabrında bağlanmış Ərzincan müqaviləsindən sonra 1918-ci il martın əvvəllərində çar ordusunda xidmət edən erməni əsgərlər Kürdəmir və ətraf kəndlərə qatarla gələrək Kürdəmirdən Şamaxıya qədər yerləşən yaşayış məntəqələrində əhaliyə qarşı müxtəlif cinayətlər, talanlar, qırğınlar törətmişlər. Bu cinayətləri həmin ilin iyun ayında Sığırılı, Karrar, Kürdəmir, Qarabucaq və Müsüslü istiqamətində davam etdirmişlər.

Bu qırğınların qarşısının alınmasında 4 iyun Batum müqaviləsi ilə Azərbaycana gəlmiş Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərlərinin müstəsna rolu olmuşdur.

Kürdəmir ərazisində baş vermiş tarixi hadisələr çox təəssüf ki, hələ də lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Ümumilli lider, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanından sonra bu sahədə çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılsa da Kürdəmirdə baş vermiş hadisələr tarixçi-tədqiqatçı Ağa Zeynallının “Kürdəmir faciəsi və Qafqaz İslam Ordusunun qurtuluş savaşı” kitabı istisna olmaqla demək olar ki, geniş tədqiq olunmamışdır. 1918-ci ildə törədilmiş soyqırımları araşdırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində Kürdəmirdə törədilən faciələr də araşdırılmış, erməni vəhşiliklərini sübut edən foto-şəkillər də çəkilmişdir. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aydan sonra XI qızıl ordusu tərəfindən işğalı bu işi davam etdirməyə imkan verməmişdir. 70 illik sovet dövründə isə tariximiz saxtalaşdırılmış, xalqımıza qarşı qırğınlara başçılıq etmiş şəxslər bizə xalqın xilaskarı kimi təqdim olunmuşdur. Qardaş Türkiyədən xalqımıza köməyə gələn, xilaskar Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan hərbiçilərinin qəhrəman mübarizəsinə isə sovet ideoloqları düşmən mövqedən yanaşaraq, daim gözdən salmağa çalışmışlar.

Xilaskar Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan hərbiçilərinin qəhrəman mübarizəsi nəticəsində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımın qarşısı alınmış, bu yolda qardaş ölkədən gəlmiş hərbiçilər canlarını belə əsirgəməmişlər. Döyüşlərin qızğın getdiyi Göyçay-Kürdəmir istiqamətində canlarını fəda etmiş çoxlu sayda qəhrəmanın adı hələ də naməlum qalmaqdadır. Fikrimizcə, tarixçilər bu istiqamətdə tədqiqatlarını daha da genişləndirməli, Göyçay-Kürdəmir döyüşlərinə aid yeni faktları üzə çıxarmaqla həqiqəti bərpa etməlidirlər.

Bahadur Bilalov- t.e.n, dosent, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin “Turizm biznesi” kafedrasının müdiri: “Doğulub boya-başa çatdığım Göyçay rayonu, Bıgır kəndində, Nuru paşanın ordusunun Azərbaycana köməyə gəlməsi ilə əlaqədar hələ uşaq olarkən yaşlılardan xeyli xatirələr eşitmişəm. Əvvəla, qeyd etmək istəyirəm ki, 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycan kəndlərinə vəhşicəsinə soxularaq, kütləvi qətlər törətməsi xəbəri bütün Azərbaycana yayıldığından, Bıgır kəndində də qocalar, qadınlar, uşaqlar kənddən çıxmalı olmuşlar. Onlar “Qaraman arxı” deyilən yerdə bir neçə gün gizlənmək məcburiyyətində qalmışlar. Yadımdadır ki, yaşlı qadınlardan neçə yaşınız var, deyə soruşanda “qaçhaqaç zamanı anamın qucağında olmuşam”, “iki yaşım olub” kimi cavablar almaq mümkün idi.

Bizim kəndin qəbiristanlığı təpənin ətəklərində yerləşir. Əvvəlki dövrlərdə, insanların maddi durumu aşağı olduğundan baş daşı əvəzinə, kəndimizdə bol olan tut ağaclarından istifadə edilərdi. Həmin ağaclar təxminən 2,5 metr uzunluğunda kəsilər, dördkünc formaya salınar, bir tərəfində isə ölənün adı, soyadı qeyd olunardı. Zaman keçdikcə bu ağaclar qaralmağa başlayırdı. Kəndimizdə bunlara “baş ağacı” deyilirdi. Yaşlıların bildirdiyinə görə, erməni kəşfiyyatçıları gecə təpənin üstündən kəndə baxanda bu “baş ağaclarını” qoşun hesab etmiş və kəndə hücum etməkdən vaz keçmişlər.

Nuru Paşanın qoşunlarının kəndimizdə olmasını sübut edən yadı-

garlar bu günə qədər qalmaqdadır. Belə ki, güllə yarasından dünyasını dəyişmiş türk əsgəri təpələrdən birində dəfn edilmiş, sonradan həmin təpə “Türk dağı” adlanmışdır. Bu gün də kənddə hamı oranı “Türk dağı” kimi tanıyır. Bir neçə il bundan əvvəl həmin yerdə türk əsgərinin xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Digər bir abidə isə, kəndimizdə “Ləzgi dağı” deyilən yerdədir. Orada həlak olmuş Türk zabitinin qəbri var.

Kənd sakinlərinin onların köməyinə gələn türk əsgərlərinə böyük məmnuniyyətlə ərzaq və su yardımı etməkləri haqqında da xatirələr mövcuddur. Söylənilənlərə görə İsmayılı rayonunun Molla İshaqlı kəndinə gedən yolun üstündə düşərgə qurmuş türk əsgərlərinə kəndin bir neçə nümayəndəsi ərzaq və su aparır. Onlar düşərgədə olarkən ermənilərin atdığı çarpanalardan biri kənd sakininin qolunu cızıb keçir. Qan axdığını görən kənd sakini “qaçın görək, mən payımı almışam”, deyə uca səslə göz yaşları tökür. Türk zabiti buna yaxınlaşır və yaralı türk əsgərlərini göstərib deyir: “Bir bunlara diqqətlə bax, birinin qıçı, birinin qolu yoxdur, amma heç səsləri çıxmır, sən nə hay-küy salmısan”?

Türk əsgərlərinin bir neçə gün kəndimizdə düşərgə salmasına dair də maraqlı xatirələr var. Deyilənə görə, düşərgənin yerləşdiyi ərazidə bir neçə ildən sonra ev tikintisi zamanı gənclərdən biri xarab olmuş bir tapança tapır, onu təmir edərək işlək hala gətirir. Kənddə hələ də 1918-ci ildən qalma silah və sürsatın tapılması türk əsgərlərinin Bığır və ətraf kəndlərdə ölüm-dirim mübarizəsi apardıklarına əyani sübutdur.”

Rafiq Piriye (5 iyun 1941-ci ildə anadan olub), Göyçayın Qaraman kəndinin sakini: Mənim babamın balaca qardaşı Mustafayev İsmayıl Pirməmməd oğlu 101 yaş yaşayıb, 1984-cü il yanvar ayının 17-də dünyasını dəyişib.

Babamın balaca qardaşının danışdığına görə, yaşadıkları evin həyatına ermənilərin atdığı top düşəndən sonra təlaşla yığışib köçmək istəyəndə, görüblər ki, bir Paşa öz ordusu ilə bunlara tərəf gəlir. Gələn Nuru Paşa və onun ordusu idi. Nuru Paşa əhalinin qaçmağının qarşısını

alaraq onlara ürək-dirək verib və kəndə hücum edən düşmən qüvvələrini geri çəkilməyə məcbur edib. Babam Mustafayev Fərman Pirməmməd oğlu Kürdəmir ərazisində gedən döyüşlərdə yaralanıb, sürünə-sürünə girib körpünün altına. Uzun müddət qalıb orada. İsmayıl babam deyirdi ki, 2 illik kəlcə yatan yer qədər onun qanı axıb tökülmüşdü uzanıb, qaldığı yerə. Sağ qalmaq üçün quru ağacların qabıqlarını yeyib. Neçə müddət sonra bir ana öz oğlu ilə bulağa su gətirməyə gedəndə eşidiblər ki, zarıltı səsi gəlir. Baxanda oğlu elə bilib ki, ermənidir. Üstündəki qılıncı çıxarıb ki, onu öldürsün. Anası deyir ki, ay bala, öldürmə, günaha girərsən. Soyundur, gör müsəlmandırsa, dəymə. Oğlu görüb ki, bu müsəlmandır, qoyub onu su arabasına aparıb evə. Bütün bədəninin qurd basıbmış, bədəninə 9 yerdə xəncər yarası olub. Həmin oğlan babamın üzünü qırxıb, yaralarını yuyub-təmizləyib, gözləyib ki, sağalsın. Babam gözünü açıb özünə gələndə ilk sözü “Qaramanlı İsmayıl” olub, yəni balaca qardaşının adın verib. Eləcə babamla qardaşı bir-birini tapıb. Babamı bura gətirəndə, onu saxlayan ailəyə yaxşı qonaqlıq veriblər. Eləcə həmin ailə ilə yaxından tanış olurlar. Uzun get-gəldən sonra həmənlər Kürdəmirli ailə babama at bağışlayır, at mənim yadımdadır, madyan at idi.

Başqa eşitdiklərimdən danışım, ermənilər Bıgır kəndinin mollasının kürəyinə samovar bağlayıb, belindəcə odlayıblar. Deyilənlərə görə Hacalı kəndindən ermənilər qaçanda bir cavan erməni qızını qoyub qaçıblar. Bizimkilər onu təndirdə gizlədib qoruyublar və həmin qız Hacalı kəndinin sakini kimi ömrünün axırına kimi kənddə yaşayıb.

Kəndimizdə çox hörmətli bir şəxsiyyət, ağır övliya olan İlyas baba adlı bir şəxs olub. Əhali arasında olan bütün mübahisəli işləri o həll edərmiş. Onu nəyəsə görə Bakıya çağırıblar. Qayıdanda Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməsinin şahidi kimi çox məsələlər barədə kənd əhalisinə məlumat verib. Türklər döyüşə-döyüşə gediblər Bakıya, erməniləri töküblər dənizə.

1918-ci il Göyçay döyüşlərində yaralanmış bir türk əsgərini babamın qardaşı oğlu Molla Musa gətirib onun evinə və babamın kiçik

qardaşı İsmayıl babamla birlikdə ona qulluq ediblər. Lakin çox təəssüf ki, uzun müddət müalicə etmələrinə baxmayaraq yaralı əsgər vəfat edib və onu Qaraman kəndində indiki kənd kitabxanasına yaxın ərazidə dəfn ediblər.

Şakir Abdullayev (1936-cı ildə anadan olub), İsmayılının Molla-ishaqlı kəndinin sakini: Mən 47 il rus dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişəm, hal-hazırda təqaüddəyəm. 1918-ci ildə ermənilər bu kəndi talan ediblər. Mənim anam 115 il yaşayıb. Mən ondan soruşanda ki, buranın tavanı nəyə görə belə qaradır, deyirdi ki, ermənilər burada ocaq yandırıb viran qoymuşdular. Atam-anam köçüb getmişdilər Ağdaş rayonunun Ərəbkükəl kəndinə. Mən də iki-üç dəfə uzunqulaqla o kəndə getmişəm. Onlar Molla Mikayıl adlı bir kişinin evində qalırmuşlar ta ki, türklər gəlib buranı azad edənə kimi.

Türklər bura gələndə soruşublar ki, Burada Həccə gedənlər kimlərdi? Hacı Mürsəl, Hacı Abdulla, Hacı Əlisa bildiriblər ki, onlar Həcc ziyarətində olublar. Türklər öz yorulmuş atlarını veriblər hacılara, onların

atlarını götürüb gediblər ermənilərlə döyüşməyə. Çıxıblar yola, “Göyün yoxuşu” adlı yer var, ora çıxanda soruşublar ki, ermənilər hardadı, bu anda Hacıhətəmlinin ağacı deyilən yer var, o tərəfdən atəş açılıb. Türklər burdan nişan alıb düz erməni topunun lüləsini vurublar.

Ermənilər müsəlman əhalini Qalagah kəndindəki kilsəyə doldura-raq öldürürmüşlər. Görün ermənilər nə qədər nankor millətdir ki, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün sovet dövründə Qalagah kəndində abidə qoyublar ki, guya türklər bunlara qarşı soyqırım ediblər. Amma bütün əhali bilir ki, türklər onların başladığı soyqırımın qarşısını almaq məqsədi ilə gəlmişdilər.

Türklər eyni zamanda bizə döyüş mədəniyyətini də öyrədiblər. Onlar bura gələndə özlərinə bir azərbaycanlı bələdçi götürüb deyiblər ki, gedək ermənilərin yerini bizə göstər. Ermənilər güllə atarkən azərbaycanlı başını sağa-sola yelləderək irəliləyirmiş. Türklər onu danlayıblar ki, nə bilirsən güllə hansı tərəfdən gələcək, başını qoru!

Bizim kənddə rəhmətlik Qədir kişi olub. O, bir erməni qadınını yer təndirində gizlədərək saxlayıb, ölümdən xilas edib. Sonra Abuzər kişi vardı, həm də bizim qohumumuz idi. O, bir erməni qadını ilə evlənmişdi. Abuzər kişi deyir ki, ermənilərin yaşadığı Soltan kəndinə iki erməni bir körpəli qadını qabaqlarına salıb döyə-döyə gətirdiklərinin şahidi olub. Onlar qadını çarmıxa çəkib, qaynayan samovarı belinə bağlamaq istədikdə, Abuzər kişi bunun qarşısını alıb. O, ermənilərin ağsaqqallarına deyir ki, nə vəhşi adamlarsınız, belə etsəniz bu dəqiqə gedib sizin qızınızı boşayacam. Ondan sonra ermənilər qadını sağ buraxıblar.

Atam Qubadov Paşa Qubad oğlu erməni quldurlarına qarşı döyüşlərdə fəal iştirak edib. Qubadla, Zülfüqar Paşa kişinin babaları olub. Zülfüqar yüzbaşı olub. Üzdə olan insanlar olduqları üçün onları ermənilər öldürüblər. Ermənilər ətraf kəndlərin əhalisini Qalagah kəndindəki kilsəyə doldurub, orada öldürürmüşlər. Atam öz dəstəsilə Qalagaha hücum edərək ermənilərlə döyüşmüş və kilsədəki əhalinin azad etmişdir. Atamın ermənilərə qarşı döyüşlərdə iştirak etməyinin

əsas səbəblərindən biri əmisinin ermənilər tərəfindən qəddarcasına öldürülməsi olub. O, danışdı ki, ermənilər onun əmisinin başını kəsib Qalagah kəndində (ermənilər yaşayan kənd) Qazavan deyilən yer var idi, aparıb orda qoyublar payanın başına. Deyiblər ki, kimin türklərdən acığı var gəlib başa güllə vursun. Ermənilər də başlayıb güllələməyə. Türklər gələndən sonra, atam əmisinin və babalarının qisasını ermənilərdən alıb. Ermənilərin yaşadığı Qalagah kəndində daş basdırılmışdı, sovet hökuməti dağılandan sonra özüm o daşı çıxartdım. Onun üstündə yazılmışdı ki, Paşa ermənilərin düşmənidir. Orda 100-ə yaxın erməni öldürülüb. Hətta 1988-ci ildən sonra məlum hadisələr səbəbindən ermənilər yığışıb köçəndə Soltan kəndində bir erməni vardı, adı Samvel idi. O demişdi ki, mən o zaman rahat ölərəm ki, Paşanın oğlanlarından birinin qanını içim. Mən bunu eşidib gedib onu tapdım, dedim ki, sənin qanın mənim əlimdədir, amma mən sənə dəymirəm, get ay allahsız. Getdi, yolda partlayıb ölmüşdü.

Atam dini təhsil almışdı, hətta sovet dövründə hər gün hündür bir yerə çıxıb azan verirdi. Sovet rejimi dinə qarşı olduğundan atama qarşı çox təzyiqlər olub. Hətta İsmayılı rayonunun “Zəhmətkeş” qəzetində onun azan verməsini tənqid edən Yusif Xurrəm imzası ilə “Molla Paşa çıxıb başa” adlı məqalə də çap olunmuşdu. Lakin atam daim kənd sakinlərinə deyirdi ki, qorxmayın, çəkinməyin, Allah var! Böyüklərə hörməti də o aşılırdı. Hamıya deyirdi ki, elə yerdə otur ki, gəlib səni narahat etməsinlər. Qan işini batıran adam olub.

Hazırda həyətdəki ata evimizin 200 ildən çox yaşı var. Kəndin ilk evlərindən biri olub. 1918-ci ildə atam 3 yaralı türk əsgərini həmin evdə saxlayaraq uzun müddət müalicə etdirib. Lakin yaralıları sağaltmaq mümkün olmayıb. Onları əvvəl həmin həyətdəki tut ağacının yanında dəfn ediblər. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra türk əsgərlərin nəşi kənd qəbiristanlığına köçürülüb və onlara abidə qoyulub.

İsmayılının Hacı Hətəmli kəndində türk əsgərlərinin müalicə olunduğu ev

Sadiq Həsənov, Göyçay rayonunun Qaraməryəm kəndinin sakinii: “Erməni qırğını mən görmüşəm. Onda mən uşaq idim. Yurd yerimiz qəbiristanlığın aşağısında, çayın üst tərəfində idi, Aşağı Qaraməryəm gedən yolun alt tərəfində. Çay kənarı üzümlüklərimiz və tut ağaclarımız var idi. Dağın ətəklərində bostan yerimiz vardı, yemiş əkirdik. Dədə-babadan mal-qara saxlayan olmuşuq. Dədəmin əl dəyirmanı var idi. O, dəyirməndə Aşot (erməni) nökrəçilik edirdi. Tək yaşayırdı. Acından ölməsin deyə dədəm ona çörək verirdi. Sonradan ermənilərin kəndə hücumu haqqında səs yayıldı. Nənəm mal-qaranı damdan açıb buraxmışdı. Bizi də ot tayasının arasında gizlətmişdilər. Balaca qardaşım az yaşlı olduğu üçün ağlayırdı. Nənəm gözümlü zün qabağında onu yerə buraxdı. O, iməkləyə-iməkləyə uzaqlaşanda nənəm onu qorumaq üçün ağır kilimin altında gizlətdi. Ermənilər camaatın dam-daşını yandırır-dağıdırdı. Getsin o günlər, gəlməsin. Qardaşım kilimin arasında ölmüşdü. Kəndin qırılan camaatı çox oldu. Yurdumuz elə viran qaldı ki, sonra kəndə yaxın yerə köçdük. Nuru Paşa olmasaydı bütün camaat qırılardı. Onlar Törə dağı istiqamətindən hücumə keçmişdilər. O vaxt ermənilər indiki “Avarlı tala” deyilən ərazidə kərpic kəsilib, kirəmit düzəldilən yerdə mövqə tutmuşdular. Həmin yeri Nuru Paşanın 60 nəfərlik dəstəsi top ataraq dağıtmışdı. Ermənilərin texnikası sıradan çıxarılmışdı. Sonradan həmin vurulan maşının dağılmış “rama”sını mənim əmim, kəndin mollası və hesabdarı Quliyev Bəşir Ocaqqulu oğlu gətirib çayın üstünə körpü kimi istifadə edib. Sadiq dayı deyirdi ki, ermənilər kənddən qarət etdikləri qızıl və zinət əşyalarını samovara yığıb aparıblar. Aparan bilmədikləri qənimətin bir hissəsini Çərmədil dağlarında atıb getmişdilər.”

(Həsənov Sadiq Mirabdulla oğlunun söylədiklərini Ş.M.Saabov adına Qaraməryəm kənd tam orta məktəbinin tarix müəlliməsi Quliyeva Nəhidə təqdim edib)

Eldar Əliyev, Göyçay rayonunun Qaraməryəm kəndinin sakini:

Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa Azərbaycanı erməni qırğınından qurtarmaq üçün, Gəncəyə gəlmişdi. Əvvəlcədən məlumat toplamışdı ki, Bakı Soveti ordusunun tərkibində 12 min erməni döyüşçüsü var. Ona görə də Nuru Paşa 14 min könüllü əsgər toplamışdı. Onlar Gəncə istiqamətindən Bakıya doğru getməyi planlaşdırmışdılar. Bığırda Qarayazı ilə Qaraməryəm arasında, Kürtmaşı, Aşıqbayramlı, Quşencə dağlarının ətəyində ermənilərlə döyüşərək onların üzərində qələbə çalmışdılar. Qaraməryəmdə 200 nəfərlik erməniyə qarşı Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi 60 nəfərlik türk əsgəri Törə dağından enərək indiki Acıdərə adlanan ərazidə qanlı döyüş keçirmişdilər. Yenə də erməniləri məğlub etmişdilər. Yerli camaatdan da kömək edən olmuşdu. Nuru Paşa 14 min könüllüdən 4 min şəhid vermişdi. Şamaxı ətrafındakı Acıdərə düzündəki döyüşlərdə daha çox itki verdikləri üçün, həmin ərazi Acıverən adı almışdır. Qaraməryəmdəki Acıdərə adı da həmin döyüşlə bağlıdır.

(Əliyev Eldar Soltan oğlunun nəvəsi Salehin söylədiklərini Ş.M. Saabov adına Qaraməryəm kənd tam orta məktəbin tarix müəllimi Yusifov Qnyaz yazılı təqdim etdi.)

Eyvaz Xəlil, Göyçay rayonunun Bığır kəndinin sakini: Erməni-müsəlman davası haqqında söz düşəndə rəhmətlik qayınatam Xəlil müəllim atası Eyvaz babadan eşitdiklərindən söhbət edirdi. O deyərdi ki, atam söhbət edərdi: “Mən o vaxt türk qoşunlarının Bığıra necə daxil olduqlarının canlı şahidiyəm”. Ermənilərin qərargahı İsmayıl rayonu Qələyi kəndində idi. Ermənilər oradan gəlib Bığır kəndinə daxil olmuşdular. Onların qərargahı Qıraqlıbağında idi. Kəndimizin camaatı o vaxt Hacı Nohuru adlanan yerə getmişdilər. Türklər Ləkçilpaq kəndi tərəfdən Bığıra daxil oldular. Bu vaxt adamlar təşvişə düşdü. Ancaq türk generalları “Qorxmayın, biz sizi müdafiə etməyə gəlmişik!” deyərək əhalini sakitləşdirirdilər. Bunlar unudulmazdır.

Bu vaxt ermənilər Qıraqbağında bir neçə bığırını tutub evə salıb, ağzlarını bağlamışlar. Evə od vurub onları yandırmaq istəyirdilər.

Bu davada Türk qoşunlarının tərkibində Hacı Şirin oğlu Əhəd, Şamilov Paşa (atam Paşa) iştirak edirdilər. Paşa kişi yaralıları xəstəxanaya daşıyırdı. O deyirmiş ki, Əhəd kişi davada yaralanmışdı. Güllə onun sinəsindən dəyib, kürəyindən çıxıbmiş. Onu aparıb xəstəxanaya çatdırıb. Əhəd kişi sağalıb.

Türklər Bığıra daxil olanda, bir erməni çavuşunu tutub ermənilərin yanına göndəriblər ki, tabe olunsunlar, onlara ərzaq, su və yemək də verəcəklər. Çavuş gedib bu xəbəri ermənilərə çatdırsa da, onlar tabe olmayıb. Bu vaxt türklər hücumla keçiblər. Vuruşmada türklər ayaq üstə, sinələrini irəli verib gedirdilər. Onların ikisi mənim tanıdığım, bizim evin yuxarısında, dərədə həlak olmuşdu. İndi onlara “Türk dağı” adlanan yerdə abidə qoyublar ki, hər yerdən görünür. Türk əsgərlərini şəhid olduğu yerdə dəfn edirdilər.

Deyilənlərə görə ermənilərin bir dəstəsi Bığıra girəndə yuxarıdan – indi abidə qoyulmuş Türk dağının aşağısındakı qəbiristanlıqda baş ağaclarını görüb, türk qoşunları hesab edib qaçmışlar. Qıraqbağında döyüşlərdə Qədir əfəndi Ləzgi dağı deyilən dağda şəhid olub. İndi onun dəfn edildiyi yerdə abidə qoyulub. O, şəhid olmamışdan əvvəl, sağ ikən deyib ki, mənim qəbrimi ziyarət edənlər, mənim üstümə gətirib su töksünlər. O vaxt qoşunlar susuzluqdan əziyyət çəkirmiş. Onun məzarını ziyarət edənlər indi də məzar üstünə su səpirlər.

Ermənilər Bığır kəndindən qovulduqdan sonra sakinlər Hacı Nohurundan qayıdıb evlərinə gəlmişlər. Qayınatam Xəlil müəllim deyirdi: “Atam və anam deyirdilər ki, türklər Bığırı tərk edəndə hansı evlərdə yaşamışdılarsa, oraya bolluca ərzaq, yemək-içmək qoyub getmişdilər”. Bəli, türk qardaşlarımız həmişə bizi dəstəkləyib, bizimlə olmuşlar.

P.S. Türklər vaxtaşırı gəlib Bığırda qoyulmuş abidələri, şəhid məzarlarını ziyarət edirlər. Bığır kənd sakini, ingilis dilindən dərs demiş

*Göyçayın Bığır kəndində
türk məzarı*

Göyçayın Bıdır kəndində türk məzarı

sabiq maarif işçisi Xanlar Soltan oğlu Məmmədov deyir ki, 2002-ci ildə Bıdır başında Bakı-Qazax şose yolu kənarında qoyulmuş abidənin açılışında mən də iştirak edirdim. Bu açılışda mən “Millətim mənim” şeirimlə çıxış etdim. Tədbirdə iştirak edən, danışanlar- Ənvər Arslan, Necdət Tunc, Ərcümət Türkman mənim oxuduğum şeiri Türkiyədə dərc etdirib öz imzaları ilə mənə göndərdilər.

Xanlar müəllim qeyd etdi ki, hər anım günündə bu abidələri ziyarət edirlər. Hətta bir dəfə 2014 -cü ildə Balabəy dayısının qızı Təbrizdə müəllimə işlədiyi kollecdən tələbələrini gətirib abidəni ziyarət etmişlər. Xanlar müəllimin şeirində deyildiyi kimi:

Bu abidə olsun qan yaddaşımız,
Xatırlayaq, nələr çəkmiş başımız.
Gəlib bərk ayaqda türk qardaşlarımız,
Xilas olunubdur millətim mənim,

Soyköküm, məzhəbim, ümmətim mənim.

Qan yaddaşı olsun bizim abidə,
Yaddan çıxarmayaq türkləri bir də.
Unudub düşməni, düşməsin dərdə,
Deyirəm bir daha millətim mənim
Soyköküm, məzhəbim, ümmətim mənim.

*(Qayımatası Xəlil Eyvaz oğlu Hacıyevdən eşitdiklərini Bığır kənd 1№-li
tam orta məktəbin müəllimi Həqiqət Qüdrət qızı Əzizova təqdim edib)*

Nəsir Abdullayev: İsmayılı rayonu Hacıhətəmli kənd sakini 93 yaşlı Nəsir Abdullayev atası Abış kişinin ona danışdıqlarını xatırlayaraq deyir: “Ermənilər gecə ikən kəndi mühasirəyə alıb və dinc əhalini atəşə tuturdular. Gecə olan kimi bəzi əşyaları uzunqulağa, ata yükləyib yola düşdük. Qalan bütün əşyalar qaldı. Nə çörək bişirmək üçün bir sac apara bildik, nə bir dörd ayaq, nə bir qazan. Gün batan kimi canımızı götürüb qaçdıq Göyçaya, Çıraqdərəyə. Qadınların, uşaqların hamısının başın kəsib, asıb, vururdular ki, görək kim nişan ala biləcək. ”

Hər zaman ermənilər müsəlmanlara zülm edib, indi də deyirlər ki, müsəlmanlardı günahkar. Müsəlman bir erməni öldürməyib, əksinə erməniyə çörək verib.

Nəsir Abdullayev atasının danışdıqlarından türk könüllülərinin kəndə gəlməsini belə xatırlayır. “Erməni qoşunu gəlib burada qarovul saxlayırmış, ona görə ki, eşitmişdilər türk ordusu yola düşüb gəlir. Türklər çətinliklə gəlib Azərbaycana. Gəlib görüblər ki, kəndlər yandırılıb, camaat çıxarılıb” (<https://www.youtube.com/watch?v=697b1gTqXsQ>)

QƏHRƏMAN TÜRK ƏSGƏRLƏRİNİN MƏZARLARI

Azərbaycan xalqına köməyə gələn Qafqaz İslam Ordusu 1140 nəfər şəhid verib. (4,s.8) Rayonun Bıgır, Qaraməryəm, Müskürlü, Cəyirli, Potu və Qarabaqqal kəndlərində türk əsgərlərinin məzarları 1918-ci ilin mart-iyun aylarındakı qanlı hadisələrin tarixi nişanəsidir.

Azərbaycana köməyə gəlmiş, Göyçay-Bakı istiqamətində gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərmiş türk hərbiçilərinə yerli əhali arasında daim rəğbət və məhəbbət olmuşdur. Hətta sovet dövrünün qadağalarına baxmayaraq 1918-ci ilin iyun-iyul döyüşlərində həlak olmuş türk əsgərlərinin qəbirləri müqəddəs yerlər kimi əhali tərəfindən ziyarət edilmişdir.

1918-ci ildə dinc əhalini erməni, bolşevik soyqırımından xilas etmək uğrunda canlarından keçmiş Azərbaycan və türk əsgərlərini yaddaşlardan silmək üçün geniş kampaniya aparılmış, hətta onların məzarlarının bərpasına cəhd edən şəxslər ciddi cəzalandırılmışdı. Məsələn, Şamaxı-Mərzə arasında Acıdərə deyilən yerdə 1918-ci il iyul döyüşlərində şəhid olmuş türk zabiti, mayor İzzət Əfəndinin tənha qəbrinə münasibət deyilənləri sübut edir. Baş daşını qoyduran Şamaxı qəsəbəsi valisi 1928-ci ildə öldürülmüş, bu tənha məzar dağıdılmışdır. Sonrakı illərdə Məhəmməd və bir qədər sonra isə Babaxan Rzaxanov adlı Şamaxı sakinləri tərəfindən məzar bərpa edilmişdir. Məhz buna görə Babaxan Rzaxanov 1964-cü ildə həbs olunmuşdur. Nəhayət, 1993-ci ilin yazında qəbir təmir olunmuş, 2000-ci il mayın 10-da isə burada 1918-ci il Qafqaz hərəkətində şəhid olan qəhrəman türk əsgərinin xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Tənha məzar”, Qabil “Türkün qəbri” adlı şeirlərini həmin məzarda uyuyan türk əsgərinə ittihaf etmişlər. (44,s.6)

İşğal altında olan Azərbaycan ərazilərində əhalinin vəziyyəti çox acınacaqlı idi. Abdulla Şaiq “Niyə belə gecikdin” adlı şeirində xalqın

Türk ordusunu səbirsiliklə gözlədiyini belə izah edir:

Başqasını istəməm də, Ey Türk, tez ol sən gəl, sən
Gözləməkdən yoruldum, ah, axı gecikdin nədən?

Bəxtiyar Vahabzadə “Tənha məzar” şeirində yazır:

Yolun kənarında tənha bir məzar
Üstündə nə adı, nə soyadı var
Ey yolçu, maşını əylə bir yerdə
Soruş, kimdir yatan qəbirdə?
... O məzar önündə sən təzim eylə
Səcdə qıl, dua ver onun ruhuna
Ayaq basdığın yer borcludur ona.

Qabil “Türkün qəbri” adlı şeirində yazır:

Türkün qəbri, Qədim Şirvan yollarının üstündədir.
Azərbaycan torpağının, altında yox, sinəsində,
Köksündədir, qollarının üstündədir.

T.e.d.,prof. Məşədixanım Nemətin 1992-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanda pirlər” kitabında adları çəkilən müqəddəs pirlərdən biri “Şəhid türk zabitinin məzarı ziyarətgahı” adlanır. Kitabda qeyd olunur ki, Bakı-Şamaxı yolunun yüz kilometrliyində Açıdərə çayının kənarında, təpənin üstündə, üzərində əhəngdaşından sənduqə formalı abidə qoyulmuş (1,25x0,55x0,37 m) tək bir məzar vardır. Sənduqənin ayaq tərəfində “Allah, Məhəmməd”, baş tərəfində ay-ulduz, yan tərəflərində nəsx xətti ilə ərəbcə, azərbaycanca, türkcə kitabələr həkk olunub:

“Bir Türk oğlu qəhrəmanındır bu məzar,

Qobustan rayonunun Acıdərə ərazisində olan türk məzarı

Qobustan rayonunun Acıdərə ərazisində olan türk məzarı

Gör necə yer ilə yeksan eyləmişdir xakzar.
Qafqaz islami yolunda eyləyib zihar canını,
Ərseyi-hərb içrə bir əslanıdır bu məzar.

Bu qəbir Osmanlı alayı qoşunlarından olan zabitin qəbridir. Qafqaza gəldi, müharibə etdi və şəhid oldu. Min yüz otuz altıncı (1918) ildə şərəfli şəhadəti daddı, ilqarını seçdi.

Xuda rebbim benim haqqə! Mehəmməddir resul Allah...” (Kitabədə pozulub tamam oxunmaz hala düşmüş sözlərin yerində nöqtələr qoyulmuşdur)

Kitabda müəllif türk məzarları ilə bağlı fikrini aşağıdakı kimi izah edir: “Allah o şəhidlərə rəhmət eləsin. Uzun illərdir ki, onların yatdıqları torpaq müqəddəsdir. Xalq bu qəbirləri ziyarətə gəlməyə başlamışdır. Bu gün şəhid olanların adlarını bilməsək də onlar daima qəbir ətrafında toplaşmış ana ağı və laylalarının həzin sadası altında uyuya-

caqlar.

Məzar daşının kitabəsini yazmış müdrik xəttat bir daha Azərbaycan xalqının arzusunu bildirmişdir. Qəhrəmanı unutmamaq üçün ona xatirə kitabəsi yazmışdır. Onun həyatının ən müqəddəs və dəhşətli anlarını bəşəriyyətə çatdırmağa bilməmiş və çatdırmaqdadır. Bu yazılar bu gündə bizə deyir ki, erməni quldurlarının həyasızlığını, haqsızlığını bütün dünyaya yayın və gələcək nəsillərə çatdırın ki, sizin bir zamanlar bu qırğından xilas edən qan qardaşınız olmuşdur. Onun bu torpaqda qəhrəmancasına döyüşüb, baş qoyub yatan oğulları az deyil.

Mən bir tarixçi və ana kimi xalqımı qırğına verənlərə, 1918-ci ildə bu işə bilavasitə başçılıq və kömək etmiş S.Şaumyana səhvən qoyulmuş və 70 il göz dağına çevrilmiş Bakıdakı heykəlin yerində və Azərbaycanın digər şəhərlərində bu torpaqda xalqın haqq işi uğrunda canından keçərək, əbədiyyət yuxusuna getmiş türk xalqının qəhrəman oğullarına abidə ucaldılmasını arzu edirəm.

Bütün tarixçilərə, xüsusilə Türkiyədəki həmkərlərimə müraciət edirəm, Türkiyə arxivlərində qeyd olunan ildə Qafqaza göndərilmiş bəlkə, heç olmazsa, zabitlərin siyahısı saxlanılır. Gəlin onları araşdıraraq, şəhidlərimizin adını aşkara çıxaraq, onların müqəddəs işini, qəhrəmanlıqları haqqında bəşəriyyətə, bütün dünyaya səs salaq.” (“Azərbaycanda pirlər” 1992, s.85)

Tarixçi alim Məşədixanım Nemət kimi azərbaycanlı anaların arzusu sonrakı illərdə yerinə yetirilmiş, Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti qurumları Türkiyə Cümhuriyyətindəki həmkarları ilə birlikdə şəhidlərinin adının dəqiqləşdirilməsi, onların adının əbədləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər həyata keçirmiş, Qafqaz İslam Ordusunun düşməinə qarşı döyüşdüyü Bakıda, Şamaxıda, Qobustanda, Göyçayda və digər ərazilərdə qəhrəman türk əsgərlərinin şərəfinə abidələr ucaldılmışdır

*Bakıda Şəhidlər Xiyabanında
1999-cu ildə Qafqaz İslam
Ordusunun şərəfinə ucaldılmış
abidə kompleksi*

Bu anıtta 1915'te
TÜRK KAFKAS ORDUSU
vatanın bu topraklarına
kavuşup, gitti
TÜRK ASKERLERİ için

*Erməni topundan atılan mərminin 99 il əvvəl yaraladığı çinar ağacı
yenidən qol budaq atıb*

SUMMARY

Authored by Maharram Zulfugarli and sponsored by MP from Shamakhi, President of the Association for Civil Society Development in Azerbaijan Elkhan Suleymanov, the book "Goychay Wars" is dedicated to one of the glorious pages in Azerbaijani history, when the Caucasian Islamic Army and Azerbaijani soldiers defeated the Bolshevik-Dashnak troops.

MP Elkhan Suleymanov said in the preface: "... When scanning the manuscript by Maharram Zulfugarli, I made sure that nobody is forgotten, nothing is forgotten. There are always witnesses, memories, documents, maps that remain. And we remain, and we want to know what happened in this land, we want to know."

The chapter "Historiography of the subject" gives insight into the activities of the Caucasian Islamic Army through the sources mentioned during the Soviet time and since independence, classifies the battles.

The section "Socio-political situation on the eve of Goychay battles" provides information about the situation in 1917-1918, the elections to All-Russian Constituent Assembly, the activities of the Transcaucasian Seim, the formation of the Bolshevik-Dashnak armed forces, non-enrollment of Muslims (Azerbaijanis) into military service during the tsarist Russia, as well as genocide the enemies committed taking advantage of the lack of military skills of lack of military skills among Muslims (Azerbaijanis).

The chapter "Piramshag battle" presents the Piramshag battle as an example of resistance against the Armenian bandits. The mentioned battle was the greatest defense battle against Armenians in 1918, according to the author.

The chapter "The events that took place in Kurdamir" underlines the strategic importance of Kurdamir station and highlights the atrocities committed by the Armenians in the villages of Kurdamir region.

In the chapter “Strategic importance of Ujar station” the author stresses the history and strategic importance of Ujar and calls the region one of the main refuges for Azerbaijanis who lost their homes because of Armenian atrocities.

In “I Qaramaryam battle”, Qaramaryam is named an important point en route to Goychay. The section also describes about the first major military operation between the combined forces of volunteers and Caucasus Islamic Army and the Bolshevik-Dashnak forces.

The chapter “Goychay war” battle characterizes the Goychay battle as a glorious and heroic page of Azerbaijani history, which not only stopped the enemy’s assault, but also became a major turning point in the course of the war. The complex conditions during the battle are explained, and struggle of population against enemies are told. It is also told how the likes of a prominent theologian, educator and philanthropist Haji Rahim Efendi participated in food provision to the Caucasian Islamic Army, recruitment of volunteers, dispatch of the wounded to Ganja and funerals of martyrs.

The author devotes a significant description of the tactics of the Caucasian Islamic Army.

The chapter “II Qaramaryam battle” informs about the retreat of the enemy troops from Kurdamir once Qaramaryam was liberated and the lifting of danger for Goychay. The significance of the Goychay battle in the history of Azerbaijani statehood.

The book contains detailed information on general Sadig bey Ag-hazade of Goychay, the participant of Goychay battles.

The memories of eyewitnesses are described in the chapter “Oral history on Goychay battles.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı: 1917-1918-ci illər: monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2007.- 176 s.
2. Abdulla H. 1918-ci il qırğınlarının izi ilə Göyçay qırğınları <http://www.qafqazinfo.az/18.12.2014>
3. Ağayev Y., Əhmədov S.İstiqlal yürüşü -1918. Bakı, "Altun Kitab", 2009, 416 s.
4. Aşırılı A. Nargin adasında Türk əsirləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011. - 112 səh.
5. Azərbaycan tarixi. 3 cildə,3-cü cild, 1-ci kitab. Bakı,Elm,1973,548 s.
6. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. 1-ci cild,XIX əsrin 80-ci illəri-aprel 1920-ci il. Bakı,Azərnəşr,1986,504 s.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər).Bakı. "Elm". 2008. 696 səh. + 40 səh. illüstrasiya
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004,404 səh. s.427-429
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005,472 səh. S. 137-138
10. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (Red.ak.siya hey'əti: F.Maqsudov, İ.Əliyev, N.Ağamaliyeva, Ş.Alışanlı Azərbaycan Cümhuriyyəti. - Bakı:"Elm", 1998, 336 s.
11. Dadaşlı A. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması. ÜİK(b)P yanında MLI Azərb. filialının əsərləri.Bakı,1947,s.5.
12. Əlizadə N. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən.Bakı,Azərnəşr,1974,152 s.
13. Əlimirzəyev X. O. Azərbaycan kəndi sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə. Bakı,A-DU,1960,124 s.
14. Əroğul Ə. Azərbaycanda erməni-daşnaq terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika), Bakı, «Təknur», 2009, səh.200
15. Əsədli M.R. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923).Bakı 2005.
16. Əsədli K. "XVIII-XIX əsrlərdə Rusiya tarixşünaslığında Şirvan

bölgəsinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi” <http://agsunews.az/> 19 may 2016

17. Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycan kəndi sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə. Bakı, 1960, 134s.

18. Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbə-sində böyük rus xalqının qardaşlıq köməyi. Bakı, 1954, 168 s.

19. Hüseynov İ. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Bakı, 1960, 132 s.

20. Hüseynov H.M. Bolşeviklərin rəhbərliyi altında Naxçıvan zəhmətkeşlərinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1958, 154s.

21. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçili-yinə qədər Naxçıvan(1918-1921). “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Bir-liyi, Naxçıvan, 2013, 496 səh.,

22. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmət-keşlərinin mübarizəsi. Bakı, Azərənəşr, 1957, 588 s.

23. İbrahimli F. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti- şərəf və ləyaqət tariximiz” 28 May 2016 Azərbaycan qəzeti

24. İsgəndərov M.S. Sovet hakimiyyəti uğrunda. Bakı, 1967, 103s.

25. İsgəndərov A.C. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixşünaslığına yeni bir baxış. Az. tarixi prob. üzrə gənc tədqiqatçıların 1-ci respub. elmi konf. məruzələri 1-ci h. Bakı, 1991, s. 95-98

26. İsgəndərov A.C. 1918-ci il mart qırğının tarixşünaslığı. Bakı,- Mütərcim, 1997, 184 s.

27. İsgəndərov A.C. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi 50-ci illərin sonu-70-ci illər tarixşünaslığında Azərbaycan tarixi prob-lemləri üzrə məruzələr məcmuəsi. Az. tarixi prob. üzrə gənc tədqiqat-çıların 2 ci respub. elmi konf. məruzələri. Bakı, 1992, s. 110 -112.

28. İsgəndərov A.C. Bakı kommunası və onun tarixşünaslığı haqqında. BDU-nun gənc tarixçi tədqiqatçılarının elmi konfransının materialları. Bakı, 1991, s. 204-208

29. İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-1920-ci illər) Bakı, 2006, 290s.

30. Quliyev C.B. V.İ. Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957, 65s.

31. "Mart qırğını". "Azərbaycan" qəzetinin xüsusi buraxılışı. № 11, mart 1993
32. Mirzəyev Z. Pirəmsaq döyüşü. Azərbaycan qəzeti, 02 Aprel 2013
33. Rüstəmbəyli M.K. Xalqın xoşbəxtliyi uğrunda (Azərbaycanın Quba qəzasında Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə.1917-1920 -ci illər.Bakı, Azərənəşr,1969,62 s.
34. Sovet hakimiyyəti uğrunda. Bakı, Azərənəşr,1967,259 s.
35. Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.
36. Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.
37. Süleymanov M. Nuru paşa(Sənədli oçerklər) Bakı, "Hərbi Nəşriyyat"1999.
38. Süleymanov M. Nuru paşa və silahdaşları Bakı 2014
39. Şahgəldiyev K. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsinə də rus xalqının köməyi. Bakı,Azərənəşr,1960,204 s.
40. Tariximizin faciəli səhifələri: soyqırım. (azərbaycan və ingilis dillərində) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı 2000 10 -11
41. Təkəli M., Rıhtım M. QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN XRONOLOGİYASI.Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 104 səh.
42. Vəliyev Akif (Aşırılı). - Cümhuriyyət dövrü mətbuatında QAFQAZ İSLAM ORDUSU. Bakı "Nurlan", 2007. -185 səh.
43. Zeynallı A.H. "Kürdəmir faciəsi və Qafqaz İslam Ordusunun qurtuluş savaşı: 1918" Bakı: Şirvanəşr, 2010.- 196 s.
44. Zülfüqarlı M. ŞAMAXI SOYQIRIMI 1918.SHAMAKHI GENOCIDE. Bakı-2011,78 s.
45. Zülfüqarlı M. "Ucar" da Cənubi Azərbaycan izi. "525-ci qəzet" 12 mart 2010
46. apa.az
47. Azadlıq radiosu
48. AZƏRTAC
49. "Azərbaycan" qəzeti
50. hafta.az
51. "Millət " qəzeti
52. realxeber.az

53. “Tarix” qəzeti

Rus dilində

54. Абдулбагиева С. Мартовский геноцид 1918 г. “Бакинский рабочий” газ. 30 марта 2010

55. Азизбекова П. А, Мнацаканян А. Н., Траскунов М. Б. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти Советов в Закавказье. — Азернешр, 1969.

56. Ахмедов С. “Азербайджанцы на фронтах Первой мировой войны: Татарский конный полк” Баку, 2014, 246 с.

57. Балаев А.. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, с.47;

58. Гусейнов И. А. Крестьянское движение в Азербайджане в 1917-1920 гг. В кн.: Великий Октябрь и борьба за Советскую власть в Азербайджане. Баку, 1957, с. 16-23

59. Дарабади П. Военно-политическая история Азербайджана (1917-1920 годы).-Баку: Изд.дом «Кавказ», 2013

60. Доклад генерала Р.Гортонa о ситуации в Азербайджане. 08.12.1918 г. Азербайджанская Демократическая республика. Архивные документы Великобритании, Баку, 2008,с.83;

61. Искендеров М. С. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти.- Баку: Азербайджанское гос. издат., 1958.

62. ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРЁХ ТОМАХ. 3 том, ЧАСТЬ ПЕРВАЯ БАКУ -1963

63. Кадышев «Интервенция и гражданская война в Закавказье», воениздат СССР, Москва, 1960, стр. 120

64. Мнацаканян А. Об истории кавказской Красной армии. «Изв. АН АрмССР.

Общественные науки», №1 (296), 1968.

65. Мустафазаде Р. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М., 2006. с.29;

66. Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы Первой Мировой войны.

— Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1962. — С. 408.

67. Светоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 гг. // Хазар, 1990, №3, с.33-61

68. Списки населенных мест Российской империи. По Кавказскому краю. LXV. Бакинская губерния. Составлен главным редактором Комитета Н. Зейдлием. По сведениям 1859 по 1864 год. Тифлиς, 1870. В типографии главного управления наместника Кавказского. 103с

69. Сумбатзаде А. С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. — М.: Наука, 1972.- С. 212.

70. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1957, 332 с.

71. Фонд Чрезвычайной следственной комиссии при Министерстве юстиции Азербайджанской Демократической Республики.// ГААР, ф.1061;

72. Фонд Азербайджанской Демократической Республики.// ГАППОД УДП АР, фонд 277

73. «Известия Баксовета», № 127 от 2 июля 1918 г.

İngilis dilində

74. Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), с. 187-190

75. <http://milliarxiv.gov.az/- FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİS-SİYASI>

76. <http://www.ganca.org/>

77. <http://news.milli.az/>

78. <http://www.ismayilli-tehsil.com>

79. <http://agsunews.az/>

80. <http://www.Karabakh.az>

MÜNDƏRİCAT

• Oxuculara müraciət	3
• Mövzunun tarixşünaslığı	5
• Göyçay döyüşləri ərəfəsində ictimai-siyasi vəziyyət	16
• Pırəmşaq döyüşü	29
• Kürdəmir istiqamətində cərəyan edən hadisələr	35
• Ucar stansiyasının strateji əhəmiyyəti	42
• I Qaraməryəm döyüşü (16-18 iyun 1918-ci il)	47
• Göyçay döyüşü (27-29 iyun 1918-ci il)	53
• II Qaraməryəm döyüşü (29-30 iyun 1918-ci il)	63
• Göyçay döyüşləri haqqında şifahi tarix	74
• Qəhrəman Türk əsgərlərinin məzarları	92
• SUMMARY	103

1905.az
STUDIO

Məhərrəm Zülfüqarlı
Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifəsi
Göyçay döyüşləri (iyun-iyul 1918-ci il)

Buraxılışa məsul:
Elçin Salmanov

Məsul redaktor:
Gündüz Nəsimov

Bədii redaktor:
Dadaş Musayev

Texniki redaktor:
Təmkin Məmmədli

Xülasənin tərcüməsi:
Rusif Hüseynov

Dizayn və səhifələmə:
Elviz İsmayilov

Gökçay baskını
30-6-1334 Saat 7.30 Vaziyeti

M. 1 : 400.000

